

Els sistemes de fortificació de la porta d'accés a l'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)

Presentem en aquest treball la porta fortificada de l'assentament del primer ferro de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià). La interpretació de la seqüència estratigràfica indica l'existència de dues fases, totes dues desenvolupades durant la primera edat del ferro. Durant els dos moments la porta disposa de sistemes de protecció d'una certa complexitat, que podrien ser almenys en part resultat de préstecs culturals puntuals del món fenici.

Paraules clau: primer ferro, terres del Sénia i de l'Ebre, fenicis, portes fortificades.

We present in this work the fortified gate from the settlement of Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià, Catalonia). The interpretation of the stratigraphical sequence indicates the existence of two phases, both developed during the first iron age. During both moments that gate has systems of protection of a certain complexity, which could be the result of the contact with the Phoenician world.

Key words: Iron Age, Sénia and Ebre river lands, Phoenicians, fortified gates.

L'assentament de Sant Jaume

Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià) és un petit assentament ubicat al damunt d'un cim de poca alçada (224 msnm) i localitzat a l'extrem sud de Catalunya, en els estreps meridionals de la serra del Montsià, 5 quilòmetres al nord aproximadament de la desembocadura del riu Sénia i a una vintena de quilòmetres al sud de la desembocadura de l'Ebre (fig. 1 i 2). El GRAP (Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica. Universitat de Barcelona) hi està duent a terme excavacions des de l'any 1997, amb un total de dotze campanyes realitzades fins avui. Aquests treballs formen part del programa i dels objectius generals d'investigació del nostre grup de recerca, que centra els seus esforços en l'estudi

de les comunitats protohistòriques de l'àrea del riu Sénia i del tram final del riu Ebre.¹

Les característiques del jaciment, en allò que és essencial, són ben conegudes per la comunitat científica ja que han estat en part detallades en els diversos

1. Aquest treball s'emmarca en el projecte HAR2008-04663/HIST del GRAP, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación. També és parcialment deutor dels ajuts econòmics als treballs d'excavació de l'assentament de Sant Jaume atorgats periòdicament pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i per l'Ajuntament d'Alcanar. Treball realitzat amb la col·laboració de la sra. Isabel Moreno (GRAP. Museu d'Arqueologia de Catalunya. C/e: imorenom@gencat.cat). Volem agrair també les reflexions i els consells del sr. Gabriel de Prado, tècnic arqueòleg del MAC al poblament ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), i del dr. Javier López Cacheró, de la Universitat de Barcelona

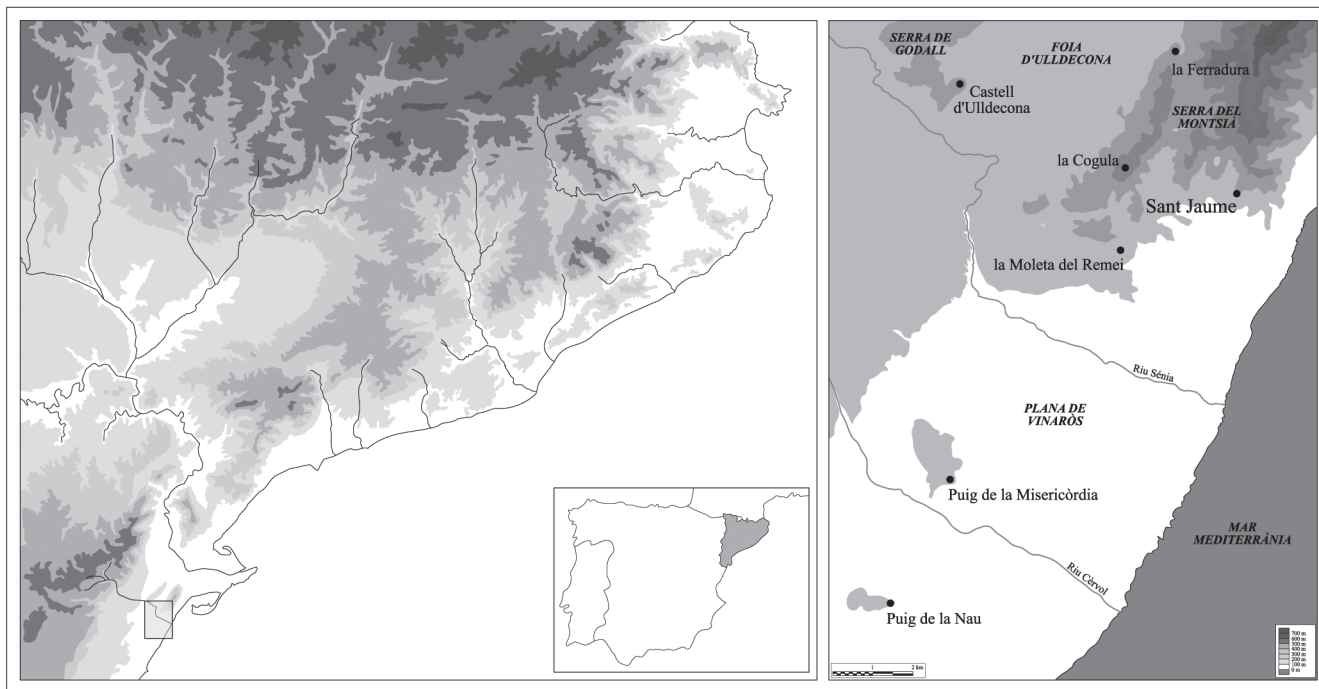

Fig. 1. Localització del jaciment de Sant Jaume.

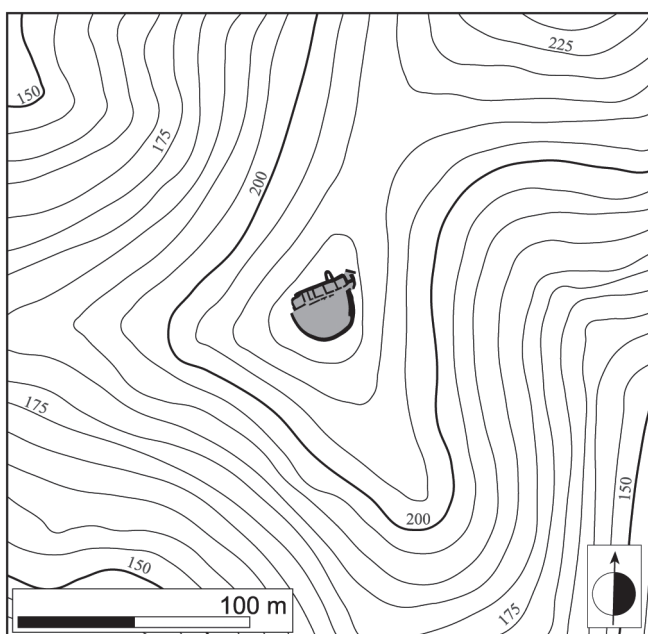

Fig. 2. Localització de Sant Jaume en el seu entorn orogràfic immediat.

estudis que hem anat realitzant al llarg dels darrers anys.² Això ens eximeix de caure en la redundància i exposar-los de nou aquí en profunditat. Tanmateix, els treballs d'excavació realitzats darrerament en el jaciment han aportat un seguit de noves dades, en relació amb les quals resulta convenient fer si més no alguna breu referència.

2. V. especialment Garcia i Rubert i Moreno 2008; Bea *et al.*, 2008; Garcia i Rubert *et al.* 2007; Garcia i Rubert 2005; Armada *et al.* 2005; Garcia i Rubert i Gracia i Moreno 2004, 2005; Garcia i Rubert i Gracia 1999, 2002a, 2002b; Garcia i Rubert i Gracia i Munilla 1998.

Sant Jaume és un jaciment de reduïdes dimensions (495 m² aproximadament) i planta pseudocircular que presenta un excel·lent estat de conservació, ben exemplificat en l'alçada dels seus murs, propera als 2,50 m de mitjana. Com a resultat dels treballs desenvolupats fins al moment coneixem una mica més del 60% de la seva organització interna. D'altra banda, gairebé el 40% del conjunt ha estat ja excavat. Fou ocupat durant un únic i breu moment, corresponent als darrers decennis del segle VII i els primers del segle VI a.n.e., en el marc cronocultural de la primera edat del ferro.

Les estructures arquitectòniques conegudes dibuixen un assentament constituït a partir de la distribució racional de diversos conjunts d'àmbits, l'organització espacial dels quals manté puntualment un cert caràcter ortogonal (fig. 3 i 4). Els espais que componen aquests conjunts són en tots els casos de format rectangular i comparteixen parets mitgeres, però presenten dimensions i àdhuc orientacions diverses. Les superfícies dels espais coneguts oscil·len entre els 9 i els 20 m², aproximadament. Tot i que amb orientacions diverses, aquests àmbits s'agrupen, com diem, en conjunts seriatos, grups d'estances disposades en la seva major part aprofitant com a mur de fons la muralla del propi assentament. Malgrat aquesta tendència majoritària, val a dir que si més no un d'aquests conjunts d'àmbits seriatos (sector 2) ocupa una posició central en l'ordenament espacial de l'assentament, envoltat arreu per vies de circulació i, per tant, sense relació estructural directa amb la muralla. La circulació per l'interior de l'assentament queda garantida per una xarxa de carrers o passadissos, de longitud variable i amb una amplada mitjana al voltant d'1,30 m, dels quals n'hem identificat fins al moment un parell (C1 i C2). El sector 1 o nord, un conjunt de set àmbits seriatos (A1, A2, A3, A4, A5,

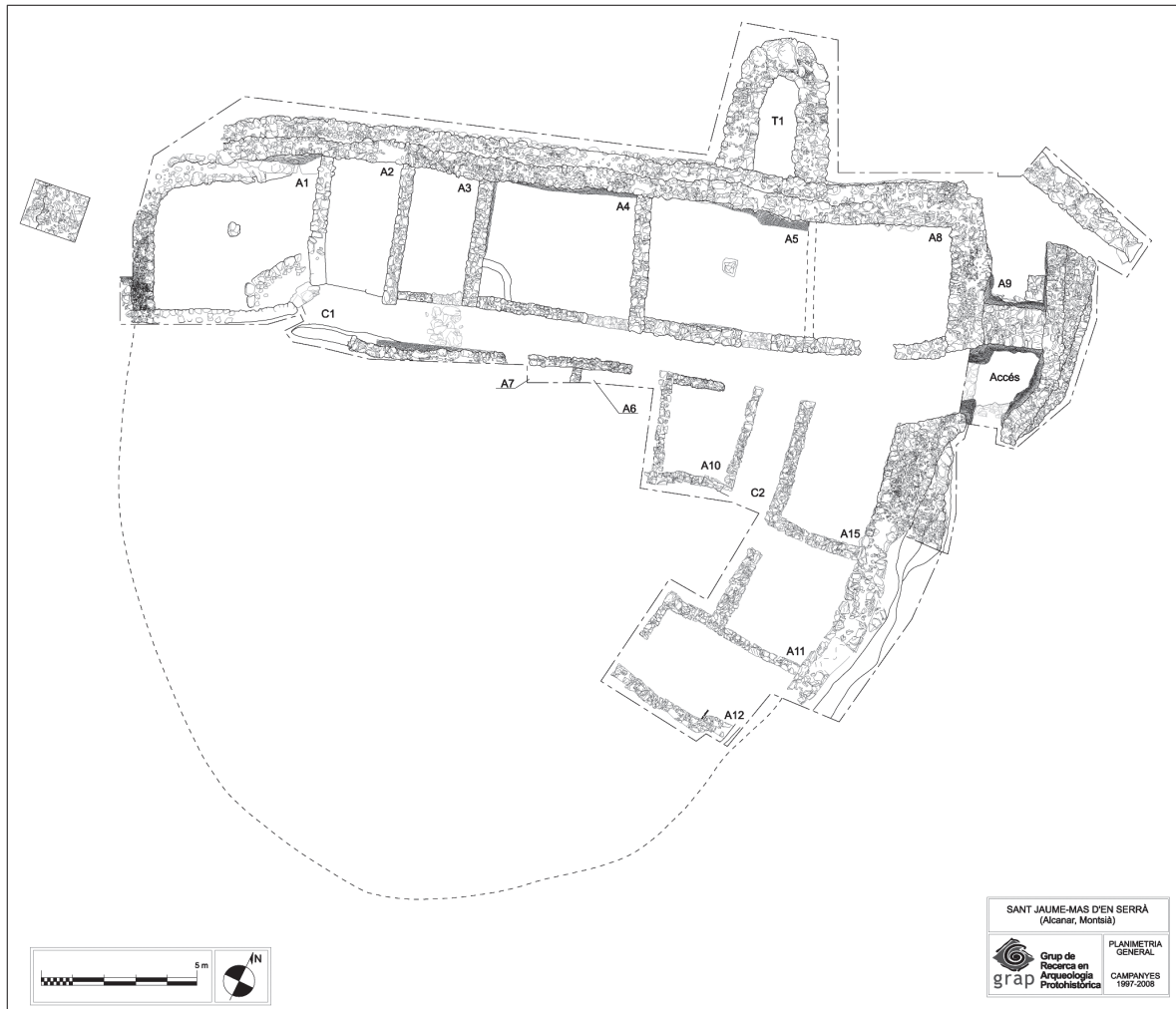

Fig. 3. Planimetria general de Sant Jaume.

Fig. 4. Vista aèria de l'assentament, amb la porta i les estructures de fortificació en primer pla.

A8 i l'espai situat fora muralles A9), va centrar bona part dels esforços de les primeres deu campanyes. Durant els darrers dos anys hem iniciat l'exploració d'un altre conjunt d'àmbits, el sector 3 o est (àmbits A15, A11 i A12).

Cap dels àmbits excavats íntegrament fins ara, tots ells del sector 1, no pot ser considerat com un espai domèstic, si més no en funció de la interpretació que fem de les evidències mobles i immobles que hi hem recuperat i de l'anàlisi del registre. A grans trets, es tracta d'edificis de dues plantes, en els quals el pis inferior sembla destinat en alguns casos a fer d'estable i en d'altres a ser emprat per a la realització de tasques relacionades amb la transformació de productes agropecuaris; el pis superior, en canvi, és reservat sistemàticament per a l'emmagatzematge d'una gran quantitat de productes manufacturats, primeres matèries i altres objectes diversos.

El sistema defensiu global de l'assentament es caracteritza per la conjunció de tres elements: una muralla de doble parament d'entre 1,50 i 4 metres d'amplada que envolta i tanca el conjunt, una torre allargada i estreta, d'extrem arrodonit, adossada al terç oriental del tram nord de la muralla, i un singular sistema de defensa amb relació a la porta, del qual formen part, entre altres estructures, diversos murs avançats o antemurals.

Les especials característiques de les estructures arquitectòniques i del conjunt moble recuperat així com la forma singular com s'organitza i articula l'espai intern ens fan descartar la idea que Sant Jaume pugui interpretar-se com un poblat. La definició i caracterització funcional d'un assentament humà com a poblat va íntimament lligada a la determinació d'una sèrie d'aspectes arquitectònics, humans, econòmics, socials i eventualment també polítics que apropen aquest concepte, salvant evidentment les distàncies, a allò que avui en dia podem entendre que és propi d'una vila o d'un poble. Sant Jaume no respon a aquest perfil. Pel que respecta a la definició funcional del jaciment, la línia d'investigació que mantenim posa en aquests moments un èmfasi especial en tots aquells aspectes que el fan singular, ja que són prou nombrosos i significatius com per a incidir de ple i fins i tot jugar un paper determinant en la reflexió sobre la seva funcionalitat. Com a resultat d'això, una de les hipòtesis de treball amb la qual estem treballant concep Sant Jaume com una residència o petita ciutadella, seu d'un poder polític local amb un cert abast en el marc territorial de les terres regades pel curs baix del riu Sénia. Amb tot, assumim que en tot cas es tracta encara d'una hipòtesi de treball: no podem descartar la possibilitat que en un futur, i a mesura que les tasques d'excavació i estudi avancin, el jaciment pugui rebre altres eventuais interpretacions funcionals. Malgrat això, considerem com a bastant probable que siguin quines siguin la interpretació final i les conclusions a què arribem aquestes es mantindran allunyades del concepte estricte d'allò que hem d'entendre pròpiament com un poblat.

Considerem que des de Sant Jaume hom exerciria el control de diversos assentaments propers, entre els quals caldria incloure si més no la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), la Ferradura (Ulldecona,

Montsià), la Cogula (Ulldecona, Montsià) i també, possiblement, el Castell d'Ulldecona. Aquesta entitat política i social, de caràcter polinuclear i amb trets derivats d'un sistema d'integració socioeconòmic notablement jerarquitzat pel que és habitual en aquest context cronocultural, vertebrava en aquells moments políticament i social el territori. Ha rebut la denominació de Complex Sant Jaume (Garcia i Rubert 2005b; Garcia i Rubert i Moreno 2008; Bea *et al.* 2008); i és la principal hipòtesi de treball que guia actualment el desenvolupament de la nostra recerca.

Descripció general de les estructures relacionades amb l'accés a l'assentament

Bona part dels esforços realitzats durant la campanya 7/2003 es van esmerçar en la posada al descobert de les estructures que s'amagaven en l'extrem oriental del sector 1/Nord. L'objectiu, una vegada havíem pogut establir els límits d'aquest sector gràcies a la localització de l'inici del tram est de la muralla (exercint també, en aquest punt, de límit oriental de l'àmbit A8) era determinar si la porta d'accés al jaciment podia estar ubicada en aquesta zona. Diversos indicis ho feien si més no probable: el fet que el carrer C1 es dirigís cap a aquella direcció, les pròpies característiques del sector 1 (especialment, les funcions que suposàvem que aquest complia) i l'evidència que el tram de muralla est tot just posat al descobert finalitzava el seu recorregut just en el punt on, hipotèticament en aquell moment tot i que després es va confirmar, entrava en contacte amb C1, circumstància que feia pensar en la possibilitat que aquest extrem de la muralla fos en realitat el brancal nord de la porta principal.

Durant el desenvolupament inicial dels treballs d'excavació d'aquesta zona tot indicava que documentaríem una porta d'entrada més aviat senzilla, una mena de simple parèntesi en el traçat normal de la muralla, la qual continuaria una mica més endavant. Els treballs van fer bona, en un principi, aquesta hipòtesi, documentant-se efectivament la continuïtat del front oriental de la muralla aproximadament 2,15 m més al sud d'on aquesta s'havia interromput. Amb tot, això va resultar ser tan sols el pas previ al descobriment d'un nombre important de murs i espais associats a aquesta porta localitzats majoritàriament en l'exterior del recinte.

La porta de Sant Jaume es troba situada en el terç septentrional del tram est de la muralla, 5,50 m més al sud aproximadament de la cantonada nord-oriental del recinte. Els treballs efectuats en aquest sector del jaciment no han estat encara completats del tot, però calculem que han afectat ja a més del 80% dels nivells estratigràfics i de les estructures relacionats d'una manera o altra amb la porta, per la qual cosa podem afirmar que el coneixement que en tenim és força elevat. No estem davant d'una simple porta, un senzill trauc a la muralla, sinó d'un autèntic i complex sistema d'accés. Un conjunt format per murs (alguns en una posició avançada), passadissos, àmbits, llindars, canals, una torre, desguassos i petits passos

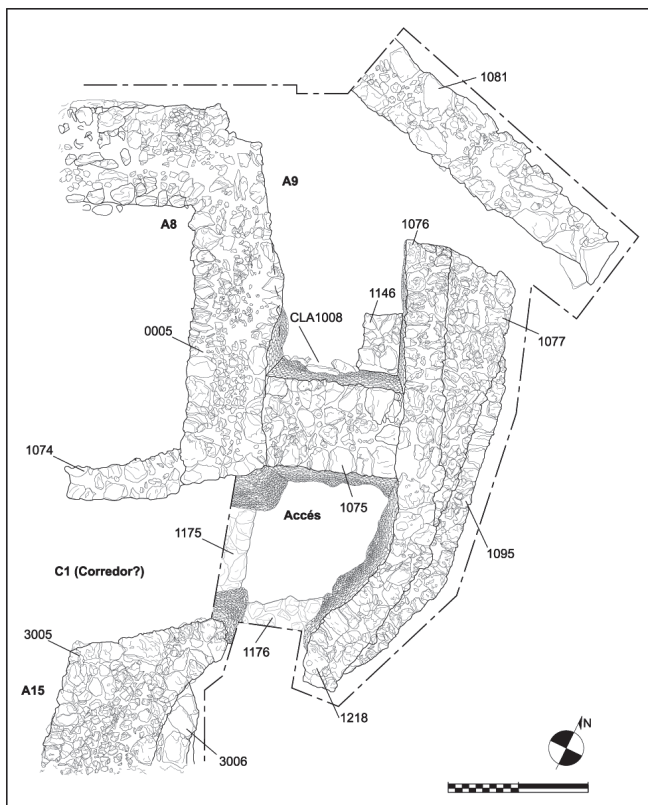

Fig. 5. Estructures directament relacionades amb el sistema d'accés.

secundaris (fig. 4, 5 i 14). Un tot de funcionament coordinat i coherent resultat de diversos processos i dissenys successius i destinat a l'acompliment d'uns objectius determinats.³

Una obertura d'aproximadament 2,15 m de llum⁴ en el gruix de la muralla (que en aquest punt amida 2,20 m d'amplada en la cota més alta conservada) dona accés a l'assentament. Cap a l'interior, des de la porta arrenca una via de circulació (C1) completament longitudinal que es perllonga al llarg de gairebé 22 m i que dona servei als àmbits dels sectors 1 i 2, distribuïts a banda i banda del carrer o passadís. Per l'exterior observem la presència d'un conjunt singular d'estructures que delimiten diversos espais, i que se situen ja, en bona part, en l'inici del pendent natural d'aquest vessant oriental del turó. Un mur (UE1075), de força amplada (1,40 m) i pràcticament 2 m de longitud, es disposa en sentit est-oest, de manera perpendicular a les corbes de nivell i recolzant-se sobre el notable pendent natural que el turó presenta ja en aquest punt. Aquest mur s'adossa a la muralla per l'exterior, arrencant just a tocar del costat nord de

3. La complexitat de sistemes d'accés com el de Sant Jaume rau en origen en el fet que posen en relació tres estructures diferents: els dos extrems de la muralla que defineixen la porta, la porta per ella mateixa i les obres annexes, torres i murs avançats (Moret 1996: 120). En el nostre cas cal afegir, a més, la realització de reformes estructurals de notable importància a partir d'un determinat moment.

4. En el punt més alt conservat. Els dos brancals d'aquesta obertura, però, baixen en talús, de tal manera que en el punt més baix, 1,50 m per sota i a tocar del llindar, la llum és de tan sols 1,15 m.

l'obertura definida en el mur defensiu. Per l'extrem est entra en contacte amb un conjunt de murs disposats en sentit perpendicular. Es tracta de diversos murs adossats els uns als altres: el conjunt UE1076/1218, interior i que es relaciona directament amb UE1075; UE1077, exterior i adossat a 1076 en el seu extrem nord; i 1095, el més exterior de tots ja que a banda d'adossar-se a 1076/1218, en aquest cas per l'extrem meridional, fa el mateix amb 1077. Avancem que el conjunt estructural 1076/1218/1077/1095 és el resultat d'una successió d'etapes de construcció. Aquest conjunt corre paral·lel a la muralla de l'assentament a una distància aproximada d'uns 2 metres, si més no pel que fa als seus dos terços septentrionals. Precisament una part del tram septentrional d'aquest conjunt de murs adossats participa en la definició perimetral d'un àmbit situat fora muralles, A9, mentre que la resta fa el mateix amb relació a un espai de petites dimensions (el qual hem denominat *Accés*) disposat just davant de l'obertura de la muralla. Pel que fa al terç meridional d'aquest mateix conjunt de murs, observem com la seva orientació canvia amb relació al que acabem de veure: deixa de ser paral·lel a la cinta defensiva de l'assentament i, en canvi, es dirigeix clarament en direcció a aquesta muralla. El resultat és doble: comprovem com l'extrem meridional de 1076/1218 participa també de la definició dels límits de l'*Accés* però, a més, amb l'aproximació que realitza 1218 a la muralla s'acaba definint un segon pas o porta. Aquesta porta exterior, situada per fora ja del que caldria considerar estrictament com a muralla de l'assentament, es disposa en sentit perpendicular a l'obertura interior, i presentava en el moment de ser descoberta una llum aproximada⁵ de 1,20 m. Tant la porta interior com la porta exterior disposen de llindar (UE 1175 i 1176), realitzats amb blocs de pedra de dimensions mitjanes.

Altres elements estructurals completen el conjunt. En l'extrem nord d'aquesta àrea observem la presència d'un mur llarg (UE1081) disposat obliquament a la resta de murs del voltant. No el coneixem en la seva totalitat, tot i que han estat posats al descobert un total de 4,50 m de la seva longitud. Malgrat l'excentricitat i singularitat de la seva disposició, constitueix l'element que tanca per l'extrem nord l'espai A9, situat, com diem, en l'exterior del jaciment. Els indicis apunten que l'extrem nord-oest de 1081, encara pendent d'excavació, trenca la direccionalitat de la resta del traçat d'aquest mur i tendeix a dirigir-se envers la torre (T1) (tot i que no arriba a entrar-hi en contacte) i, especialment, la muralla (també mantenint una certa distància amb aquesta estructura). D'aquesta forma, A9 queda definit com un espai fora muralla de format clarament irregular i que disposa aparentment de dos petits accessos: un en l'extrem nord-occidental, format per la combinació del mur 1081 amb la muralla, i l'altre en el sud-oriental, gràcies a la relació entre l'altre extrem de 1081 i el conjunt 1076/1077. Pel que

5. Novament corresponent al punt més alt conservat. També en aquest cas els dos brancals de la porta baixen en talús. En el punt més baix, que es troba situat poc menys d'un metre per sota, i també a tocar del llindar, la llum és de tan sols 0,90 m.

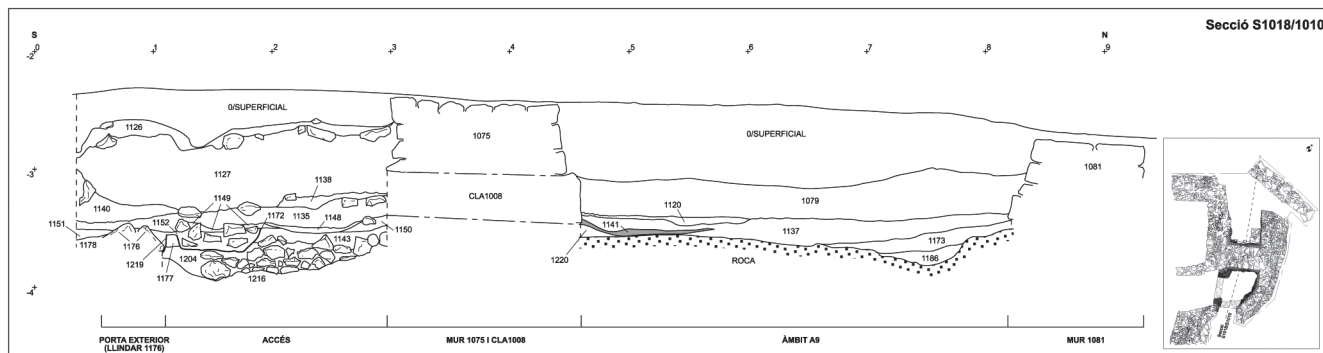

Fig. 6. Secció general nord-sud Accés i A9.

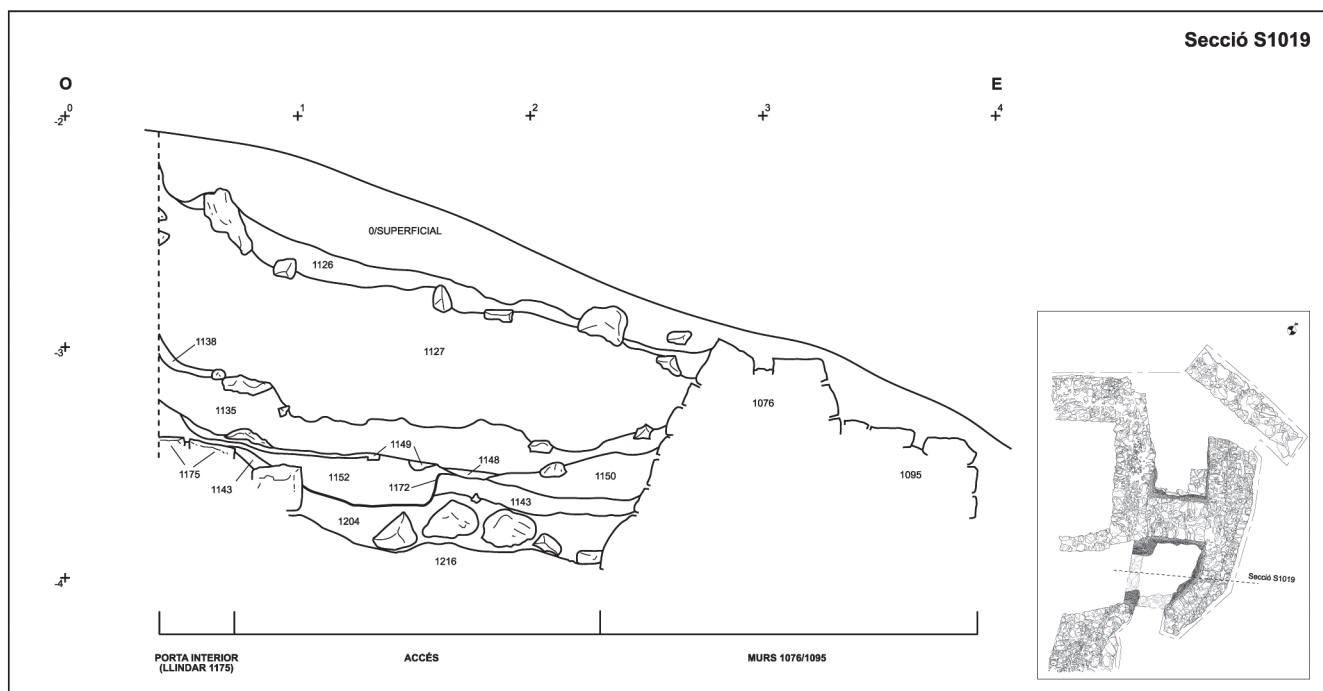

Fig. 7. Secció est-oest Accés.

fa a aquest darrer punt d'accés a A9 cal remarcar que en el seu aspecte actual presenta el format d'un petit passadís, amb una longitud propera als dos metres i una amplada de 0,80 m.

Un darrer element estructural que cal destacar és el desguàs o claveguera CLA1008 (fig. 13). Es tracta d'un canal que travessa el gruix del mur 1075, amb la boca d'entrada situada en l'Accés i la de sortida en A9. Té una longitud d'aproximadament 1,70 m. Tant les parets com la coberta d'aquest canal estan confeccionats a base de grans lloses de pedra. L'alçada és de 0,50 m i l'amplada de 0,25 m. La seva disposició en sentit nord-sud, perpendicular per tant al sentit del pendent del turó, sorprèn, si més no inicialment, tot i que, com podrem comprovar més endavant, presenta en realitat una notable coherència amb el seguit de reformes que a partir d'un determinat moment experimentarà tota aquesta àrea.

En resum, més enllà del fet bàsic de l'existència del punt de pas obligat en el gruix de la muralla per tal de poder accedir a l'interior de l'assentament,

amb relació a aquesta porta observem la presència de tot un seguit d'altres estructures associades de gran complexitat. A banda de la seva funcionalitat i intencionalitat, aquestes estructures acaben definint en els moments finals d'ocupació de l'assentament dos espais situats fora muralles: una àrea avançada amb relació al pas últim que travessa la muralla, protegida per diversos murs i que hem convingut a denominar *Accés*, i un espai o àmbit situat una mica més al nord, A9, de format irregular. Tots dos espais resten d'alguna forma relacionats entre si gràcies al desguàs CLA1008.

Seqüència estratigràfica

L'espai que hem denominat *Accés* no ha estat encara excavat íntegrament, tot i que els treballs es troben gairebé enllestits (fig. 6 i 7). Una primera fase constructiva d'aquesta àrea s'inicia amb l'aixecament de les estructures principals, les quals no disposen de fonaments i s'erigeixen directament sobre la roca mare. La primera estructura edificada és la muralla,

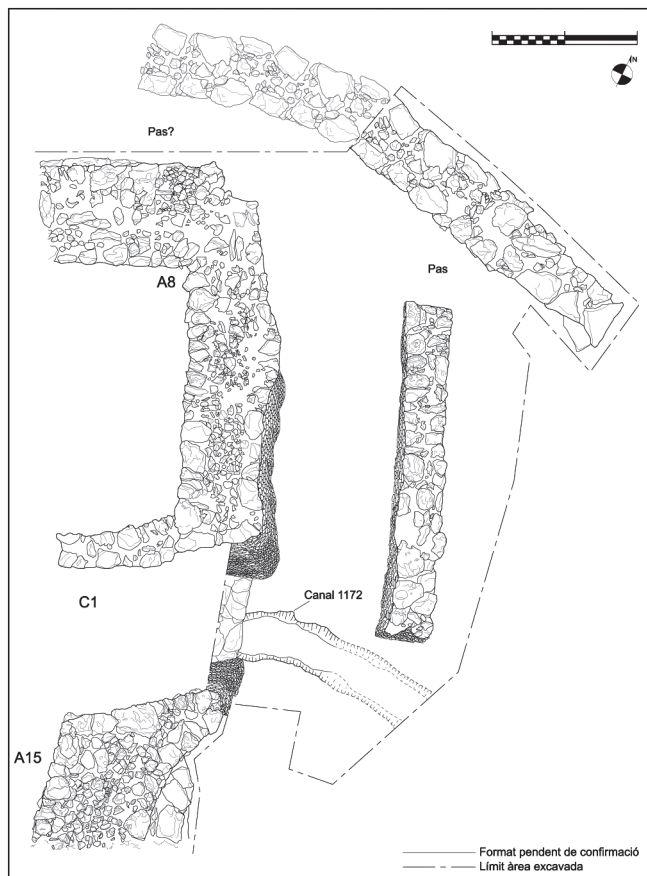

Fig. 8. Sistema de fortificació de la porta, primera fase.

i el constructor té cura de mantenir un espai buit entre dos trams d'aquesta (UE0005 al nord, UE 3005/3006 al sud), que complirà les funcions de porta. Immediatament després, disposarà en aquest parèntesi un llindar (UE1175) fet amb pedres de dimensions mitjanes lleument desbastades i lligades amb argila. De manera paral·lela, s'aixecarà un mur avançat, uns 2 m per davant de la porta (UE1076).

Una vegada erigides aquestes estructures, el constructor procedí al condicionament de l'espai situat entre la porta i el mur avançat. Un primer nivell de preparació, compost essencialment d'argila i algunes pedres (UE1216), serà cobert per un altre de molta major consistència i potència (UE1204/1179), amb una presència molt elevada de blocs de pedra de dimensions petites i mitjanes, destinat versemblantment a preparar i elevar suficientment la cota general de l'àrea. Finalment, aquest nivell serà cobert per una capa d'argila de color groguenc i de menor potència que l'anterior (uns 10 cm), amb molt poca presència de blocs petris (UE1143/1177). Aquest estrat constituirà el nivell de circulació durant aquesta primera fase.

El condicionament de l'espai situat just davant de la porta no acabarà aquí. Una vegada hom realitzà un profund retall (UE1172) en els paquets acabats de dipositar. Es tracta d'un canal de desguàs orientat en sentit est-oest que donarà sortida, pendent avall del vessant, a les aigües de C1, que hi arribaven a través del rebaix efectuat en una part del llindar 1175 (fig. 8 i 11).

Passat un temps indeterminat s'efectuarà una profunda reforma de tota aquesta zona. L'antic mur avançat 1076 serà prolongat, afegint-li per l'extrem meridional un mur de menor longitud i amb una orientació diferent (UE1218). Amb l'aproximació que aquest mur efectua vers el tram de muralla 3005/3006 s'acaba definint una segona porta o porta exterior. Com és habitual, hom proveirà aquesta porta amb un llindar de pedres (UE1176). Per a col·locar-lo, prèviament s'efectuarà un retall parcial (UE1219) d'alguns dels paquets estratigràfics de la primera fase (especialment, UE 1177 i 1179/1204). Una vegada col·locat el llindar, s'obliterarà, amb un paquet format per una barreja de blocs petris de dimensions mitjanes i, en menor mesura, argila (UE1152), l'antic canal de desguàs 1172, que amb la construcció del mur 1218 havia perdut la seva utilitat en veure's obturada la seva boca de sortida (fig. 9 i 12). A tot això, l'antic mur avançat 1076 no només veurà prolongada la seva longitud en sentit sud amb l'afegit de 1218, sinó que a més s'adossaran altres murs al seu parament exterior (UE 1077 i 1095), els quals li aportaran un major gruix i molta més robustesa.

Les accions realitzades a continuació tenen novament com un dels seus objectius elevar la cota general de l'espai existent entre la porta interior i el conjunt 1076/1218/1077/1095. Però també modelar convenientment la superfície del que serà el nou nivell de circulació i, pel que fa específicament a l'extrem nord d'aquest espai, preparar una superfície adient per a la posterior construcció al seu damunt del mur 1075. Tot plegat s'aconseguirà afegint, de manera

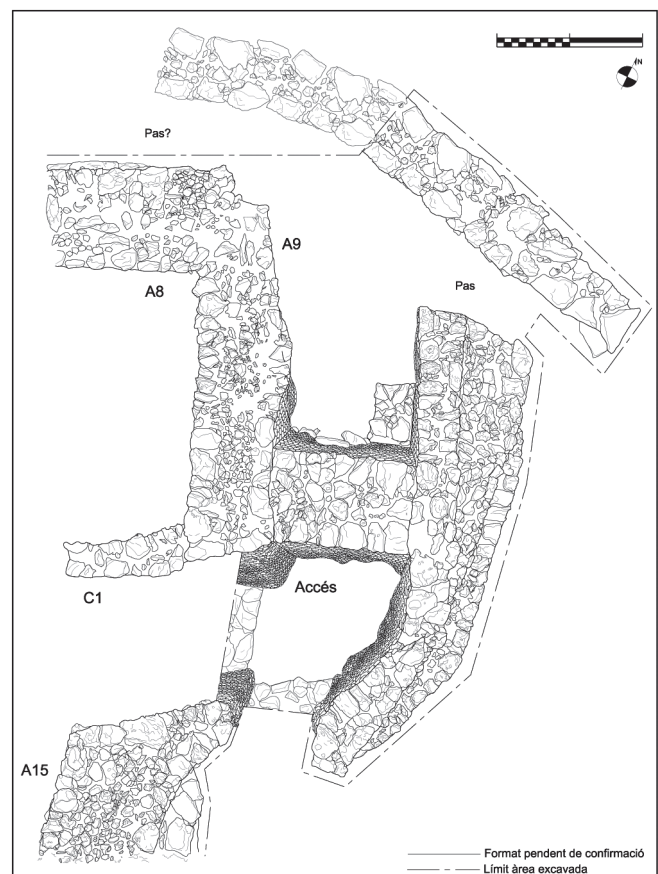

Fig. 9. Sistema de fortificació de la porta, segona fase.

successiva i en funció d'un procés de deposició progressiu i força acurat, els paquets argilosos UE1150, UE1149 i 1148. Un cop realitzada aquesta acció, i com ja hem apuntat, l'extrem nord d'aquesta zona es tancarà mitjançant la construcció del conjunt format pel mur UE1075 i la claveguera CLA1008 (fig. 13). D'aquesta manera es dona format definitiu a l'espai que hem denominat *Accés*.

Pel que fa a l'espai A9, la seqüència estratigràfica és molt més senzilla. Tant durant la primera fase constructiva com durant la segona el nivell de circulació el constitueix la roca mare. Durant el primer moment, els murs avançats UE1076 i UE1081 defineixen en aquest sector una àrea de pas, corredor o passadís, que connecta amb la porta del jaciment. Formant part ja del procés constructiu del segon moment, documentem en l'extrem meridional d'aquest àmbit el paquet d'anivellament i fonamentació UE1220, format per terra i blocs petris de mida petita, equivalent al nivell UE1150 de l'*Accés*, i que com aquell té per objectiu conformar la base sobre la qual s'aixecaran a continuació el mur 1075 i CLA1008. De manera pràcticament conjunta, hom construirà també una mena de petita banquetta rectangular de poca alçada formada per blocs petris de dimensions mitjanes lligats amb argila (UE1146), adossada a la cantonada entre 1075 i 1076. El seu ús és encara incert.

Amb posterioritat a la destrucció del jaciment, en aquest espai documentem tan sols nivells d'abandonament, començant per UE1141, un petit estrat cendrós i prim que sembla haver-se originat per la circulació de les últimes aigües a través de CLA1008, les quals haurien arrossegat fins a A9 cendres de l'incendi final procedents de l'*Accés*. Per damunt, encara hi trobem diversos nivells posteriors d'enderroc i amortització, com UE1137, UE1120 i UE1079.

Fases constructives i tipologia dels sistemes defensius successius

Com hem pogut comprovar, l'anàlisi de les seqüències estratigràfiques de l'*Accés* i d'A9 revela l'existència de dos moments constructius amb relació a l'àrea de la porta. Cal fer notar, però, que tots dos moments se succeeixen sense solució de continuïtat i en el marc d'un parèntesi cronològic relativament breu. Els materials mobles recuperats en els diversos estrats excavats en aquesta àrea són des de tots els punts de vista (tipologia material, cronologia, etc.) idèntics, corresponents a un mateix horitzó emmarcat dins de la primera edat del ferro. L'homogeneïtat total del repertori moble impedeix, per tant, precisar millor la durada de cadascuna de les dues fases o moments que estableixen tan clarament les relacions estratigràfiques documentades. Aquest panorama remarca en tot cas prou bé la urgència que a partir d'un moment determinat els ocupants de Sant Jaume tingueren de realitzar una reforma estructuralment important en aquesta zona de la porta. Reforma endegada, per altra banda, relativament poc temps després de la construcció de l'assentament, molt probablement a causa d'un perill i/o necessitat sobrevingut.

Primera fase constructiva

La primera fase coincideix amb la construcció del conjunt de l'assentament (fig. 8). En funció de les dades disponibles ara com ara, el que el constructor planteja i executa llavors és una porta i un sistema defensiu associat de característiques aparentment senzilles. Consisteix, essencialment, en un simple pas a través de la muralla, obtingut fàcilment tot interrompent durant el procés constructiu la continuïtat natural d'aquest mur. L'amplada d'aquesta porta és d'1,15 m en el punt més baix (a l'alçada del llindar), i de 2,15 m en el punt més alt conservat dels brancals (1,50 m per damunt del nivell de circulació).

Per l'interior, aquesta porta obre directament a C1, possiblement el carrer o passadís principal de l'assentament. També es relaciona, per proximitat, amb C2, el qual arrenca pocs metres més endins, en perpendicular i des del mateix C1, donant servei en aquest cas al sector 3/est. L'extrem de la muralla que constitueix el brancal sud de la porta presenta una amplada de 2,20 m en el punt més alt conservat, arribant a gairebé els 3 m a l'alçada del nivell de circulació, a causa del perfil atalussat de l'estructura. Aquest gruix de la muralla és singular, absolutament específic d'aquest punt del recinte, resultat evidentment d'una acció voluntària per part del constructor, que decidí augmentar aquí l'amplada habitual del tram de muralla l'extrem del qual conforma aquest costat de la porta. En el brancal nord no observem en canvi aquesta circumstància, ja que aquí la muralla manté l'amplada que li és habitual al llarg de tot el seu recorregut per l'àrea nord-est del recinte, 1,20 m aproximadament. Amb tot, determinats indicis apunten la possibilitat que el constructor hagués optat per obtenir el mateix resultat que en el brancal sud però utilitzant una estratègia diferent. Consistiria a perllongar l'extensió definida pel gruix de la muralla en aquest punt tot adossant-li un mur pel cantó occidental, el mur oriental de la façana de l'àmbit A8 (UE1074). Aquesta sospita es fonamenta en tres circumstàncies singulars. La primera és que el resultat de la suma de l'amplada de la muralla en aquest brancal nord i de la longitud del mur 1074 que se li adossa és pràcticament la mateixa que l'amplada total de l'extrem de la muralla que constitueix el brancal sud, uns 2,20 m en el punt més alt conservat. La segona és d'ordre formal: si considerem de manera conjunta l'extrem nord de la muralla i el mur 1074, per una banda, i l'extrem sud de la cinta defensiva, per l'altra, constatem l'existència d'un enfrontament simètric entre tots dos brancals i la seva projecció interior des de la porta, fins al punt que sembla definir-se un passadís o corredor força regular just després del llindar 1175, de 2,50 m de longitud i una amplada constant de 2 m. La tercera circumstància deriva de l'observació de les rutines d'ubicació de les portes dels àmbits: tots els àmbits localitzats fins al moment tenen la porta situada en un extrem de la façana (A5 constitueix una excepció amb matisos, ja que si bé és cert que la porta no apareix en un extrem, sí que se situa clarament desplaçada cap al terç oriental de la façana); tan sols en un cas, A8, la porta adopta una posició central. És possible que

la posició singular de la porta d'A8 sigui en realitat conseqüència dels condicionants imposats per la necessitat de construir el mur 1074 amb un determinat format i longitud, en relació directa i com a resultat del disseny previst per a la porta de l'assentament i per a un eventual passadís interior associat. En resum, considerem que el disseny original d'aquest sector incloïa l'existència d'un passadís just després de la porta del jaciment, un corredor amb un format gairebé rectangular d'aproximadament $2 \times 2,50$ m i amb una superfície propera, per tant, als 5 m².

Podria ser, tot i que no n'hi ha indicis, que aquest passadís trobés una certa correspondència (potser cobrint tan sols una part de la superfície, la més propera a la porta) uns quants metres més a dalt, amb una plataforma de fusta destinada a augmentar encara més si és possible la defensa d'aquest punt. Podria complir un doble objectiu: per una banda, poder exercir arribat el cas una protecció més eficaç d'un punt especialment sensible del recinte defensiu com és la porta (ja fos envers l'àrea situada just davant d'ella o amb relació al corredor immediatament interior), i, per l'altra, permetre, en moments puntuals i gràcies a l'amplada augmentada que s'obtidria en aquest punt, la coexistència d'un grup fix de defensors protegint la porta/passadís amb la circulació sense entrebancs d'altres defensors al llarg de tot el circuit de la muralla utilitzant un eventual pas de ronda.⁶

L'aparença inicial de simplicitat s'esvaeix ràpidament si hom analitza les estructures exteriors relacionades amb la porta. Ja des del primer moment de construcció el disseny preveu la necessitat de protegir de manera especial la porta per l'exterior, o si més no de dificultar-hi l'accés i la visibilitat. És amb aquesta intenció, probablement, que hom situarà un primer mur avançat (UE1076) a tocar de l'inici del pendent del turó, paral·lel al tram de muralla que arrenca des del brancal nord de la porta i a uns 2 m per davant d'ell. La seva longitud, que durant la segona fase es veurà augmentada, és en aquest primer moment de tan sols 5 m, aproximadament. De 0,60 m d'amplada, la seva disposició presenta alguns trets singulars, especialment pel fet que si bé el seu extrem nord es perllonga força més enllà del que és el punt estricte de la porta, l'extrem sud no arriba a cobrir, des de la perspectiva d'un hipotètic observador situat frontalment i en l'exterior, la totalitat de la llum d'aquest accés.

6. L'existència o no d'un pas de ronda situat damunt de la muralla és sempre una circumstància molt difícil de demostrar en els jaciments protohistòrics, si no impossible. Fins i tot en els casos en què, com a Sant Jaume, les muralles presenten un excel·lent estat de conservació. L'amplada mitjana de les muralles de Sant Jaume resulta possiblement un pèl estreta com perquè aquestes poguessin acollir, tan sols per elles mateixes, un pas de ronda. Amb tot, és molt probable que aquesta circumstància fos resolta amb escriure mitjançant la utilització complementària de la superfície proporcionada per l'extrem de les cobertes dels edificis que s'adossaven al mur, de manera similar a com ha estat apuntat en el cas d'altres assentaments (Moret 1996: 97-98). Vistes les preocupacions defensives que el constructor va mostrar quan va construir la torre i el sistema de murs que protegeixen l'accés resulta difícil pensar que no preveïés la necessitat de disposar també d'un circuit superior que completés la defensa del recinte.

La circumstància, aparentment estranya, de la falta de cobertura frontal de la globalitat de la porta durant aquest primer moment es veu parcialment justificada gràcies a algunes de les conclusions derivades de l'anàlisi de les relacions estratigràfiques. Així, per exemple, sabem que el constructor considerarà convenient disposar de mecanismes que permetessin l'evacuació ràpida i constant cap a l'exterior de les aigües que eventualment es concentrassin a la zona de C1 situada just a tocar de la porta.⁷ Aquesta circumstància revestia una especial importància, ja que el tipus d'arquitectura documentada a Sant Jaume no concep una porta sense la presència d'un llindar associat, i això inclou també les portes de l'assentament. Això provoca que el llindar de la porta d'entrada, amb una alçada relativament important i confeccionat amb blocs de pedra de dimensions mitjanes-grans, podria haver esdevingut un topall per a les aigües que corrien per l'extrem oriental de C1, les quals, a causa del pendent natural que presenta la superfície del turó en aquest punt, acabarien entollant-se just a tocar del seu parament interior. Les mesures implementades per a resoldre-ho van ser pel cap baix dues. La primera afectà directament el llindar, i la solució consistí a preveure l'existència d'un rebaix en les pedres que constitueixen aquest muret baix. Així doncs, en el moment de col·locar aquests blocs de pedra hom va assegurar-se que les del terç meridional mantinguessin una cota més baixa que no pas la resta, amb l'objectiu de permetre la circulació de l'aigua.

Aquesta darrera circumstància es relaciona directament amb la segona de les mesures adoptades: l'excavació d'un canal (UE1172) en el nivell de circulació situat just per fora, a tocar de la porta. Aquest canal retallat al terra presenta una secció troncocònica, amb unes amplades que van dels 0,70 m en el punt més alt als 0,60 m en el seu llit, i una longitud identificada, per ara, de gairebé 2 m. Arrenca directament del llindar de la porta, alineat amb el rebaix observat en aquesta estructura. De manera coherent, la seva disposició general és perpendicular a les corbes de nivell, és a dir, segueix el sentit del pendent natural, per tal d'afavorir l'evacuació ràpida de les aigües i evitar el seu entollament just davant de la porta. Tot

7. Tot i que bona part de C1 ha estat completament excavat (tram que discorre entre la porta de l'àmbit A1 i la d'A5) en cap moment no hi hem pogut identificar cap evidència relacionable amb una eventual canalització. El nivell de circulació de C1 al llarg d'aquest tram queda constituït per la roca mare (puntualment retallada de manera maldestra) i per terra piconada (afegida en alguns punts concrets per a homogeneïtzar la irregular superfície natural de la roca). A banda de l'absència de canalitzacions, ni el pendent, desigual, ni la superfície de circulació, irregular, fan pensar en cap moment que el disseny del carrer preveïés la necessitat que les aigües eventualment recollides al llarg d'aquest tram de C1 fossin conduïdes en direcció a la porta de l'assentament (ni a cap altre punt del jaciment). Hem de pensar, doncs, que el sistema de desguàs identificat té per objectiu donar servei tan sols als espais situats immediatament a tocar de la porta, per l'interior i per l'exterior. És a dir, resultava essencial garantir la no formació de tolls d'aigua en l'extrem oriental de C1, el qual hem identificat com un passadís o corredor probablement relacionat funcionalment i conceptual amb el sistema global de defensa de la porta. Malauradament, aquest corredor resta encara pendent d'excavació.

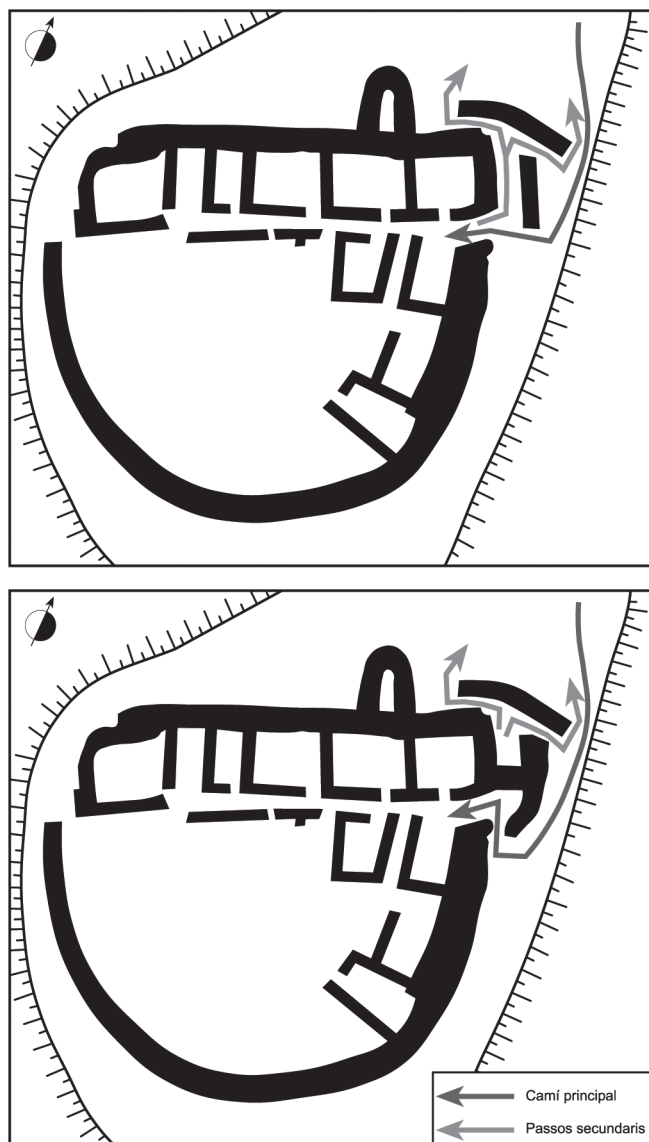

Fig. 10. Vies de circulació amb relació al sistema d'accés durant la primera i la segona fase.

sembla indicar que durant aquesta primera fase el recorregut d'aquest canal passa davant per davant de l'extrem meridional del mur 1076 el qual, si fos més llarg, hauria constituït una barrera insalvable per a l'evacuació d'aquestes aigües. És probable, doncs, que la necessitat prioritària d'implementar un sistema general senzill, ràpid i efectiu d'evacuació d'aigües a través de la porta de l'assentament i, en particular, la construcció d'aquest petit canal de desguàs, fos un dels condicionants que limitessin l'extensió en sentit sud del mur 1076.

Tot i que els treballs d'excavació de l'extrem nord de l'àrea situada just a l'exterior de la porta no s'han enllestit, les dades disponibles indiquen que el mur avançat 1081 és construït també en aquests moments. No en coneixem encara la longitud total, tot i que fins ara s'han posat al descobert gairebé un total de 5 m. La seva amplada és d'1 m. El seu funcionament conjunt amb l'altre mur avançat, 1076, sembla evident, i cal posar-lo en relació tant amb la protecció de la porta com amb la definició de la manera d'accedir-hi

des de l'exterior.⁸ Pel que fa a això darrer, les opcions amb què treballem per a explicar la forma d'arribar fins a la porta un cop superat el mur 1081 són dues. La primera d'elles contempla la possibilitat que l'estret i petit passadís sud-occidental situat entre 1081 i 1076 fos un pas franc, i que la via fins a la porta hi passés. En aquest cas, el recorregut que hauria de fer obligatòriament un eventual visitant per a poder accedir fins a la porta de l'assentament seria de caràcter sinuós. Amb un format general de doble colze, passaria entre l'extrem sud-est del primer mur i el septentrional del segon, canviant ràpidament de sentit per tal de dirigir-se posteriorment envers la porta tot passant encaixonat entre 1076 i la muralla.

La segona opció és més complexa i té importants implicacions en l'àmbit poliorcètic, tot i que hem de dir que la considerem més probable. La seva confirmació, però, depèn en gran mesura que els treballs d'excavació de l'àrea nord-oest d'A9 finalitzin i permetin entendre definitivament la relació entre T1, la muralla 0005 i el mur 1081, ara tan sols coneguda en termes intuïtius. Com ja hem apuntat anteriorment, no ha estat localitzat encara l'extrem nord-occidental del mur avançat 1081. Sembla, però, que podria finalitzar en les proximitats de T1 i de la muralla, sense entrar en contacte amb cap de les dues estructures. Si això es confirmés, el panorama resultant dibuixaria en aquesta zona, durant aquesta primera fase, un petit accés que donaria pas al corredor definit per la mateixa muralla i pel mur 1076, que du, com diem, fins a la porta de l'assentament. A la singularitat que revesteix ja de per si la simple existència d'aquest pas, donat el context cronocultural en què ens trobem, s'afegeix el fet que els indicis disponibles apunten la possibilitat que T1 el protegís, mitjançant una aparent acció de flanqueig. Aquest pas se situaria, a més, immediatament a la dreta de l'estructura turriforme, exercint T1 aparentment una acció defensiva estratègicament coherent amb el que hom n'espera en termes poliorcètics (Gracia 2001: 157). Aquest plantejament caldria conjuminar-lo amb l'existència de l'altre pas (en aquest cas perfectament documentat), i en el fet que tots dos semblen situats per tal de restar amagats de la visió directa des de l'exterior, potser per raons relacionades amb el paper que aquests dos passos jugarien en el sistema de defensa global de l'assentament. Juguen a favor d'aquesta opció les dimensions realment estretes si més no del segon dels passos (0,80 m) i la projecció exagerada del mur 1081 en sentit sud-oest, sobrepasant àmpliament l'extrem nord de 1076, possiblement perquè estava destinat precisament a cobrir i dissimular l'existència d'aquest segon pas. Davant del panorama que resulta d'aquesta segona opció, podríem plantejar que el camí normal d'arribada fins a la porta de l'assentament no transcorreria a través

8. Tant en aquest cas com en relació amb l'altre mur avançat (1076) hem hagut de rebutjar possibles interpretacions funcionals alternatives relacionades amb una eventual utilització d'aquestes estructures com a murs d'aterrossament, contenció, contrafort o similar: tots dos es construeixen directament damunt de la roca mare, no es relacionen de manera directa (per contacte) amb cap altra estructura i tampoc no es documenten paquets de terra en relació que calgués retenir.

d'aquests passos, sinó que seguiria el mateix traçat que, per altra banda, hem identificat clarament per a la segona fase. Una via que, un cop sobrepassat l'extrem sud-est de 1081, circularia en sentit sud, de manera paral·lela i per l'exterior al mur 1076, i que en arribar a l'extrem meridional d'aquest mur efectuaria un gir de 90° en direcció oest, situant-se ja frontalment a l'eix de la porta (fig. 10).

La posició obliqua i aparentment estranya de 1081 tan sols pren sentit, per tant, quan aquest mur es posa en relació amb la resta d'elements del voltant, és a dir, la pròpia porta de l'assentament, la torre T1, el mur avançat 1076 i el camí d'accés fins al jaciment. Aquest camí remuntava el turó pel vessant nord/nord-oest, el més suau i precisament per això el més adient per a aquesta finalitat. Assolia pràcticament la cota més alta del turó, ocupat pel mateix assentament, en arribar a un petit collet relativament pla i de base rocosa, situat a escassament una trentena de metres de la cantonada nord del recinte. El mur 1076, que protegeix l'accés frontalment, no aconsegueix cobrir completament per ell sol, però, les múltiples opcions de visió que es tenen de la porta des d'aquest collet, per la relació obliqua que mantenen les seves posicions respectives. En canvi 1081, amb la seva curiosa disposició aliena a la de la resta del conjunt estructural, completa a la perfecció el sistema. Aquesta estructura sí que es posiciona de manera completament frontal en relació amb el punt on el camí de pujada del turó finalitza, constituint un primer i notable obstacle físic i visual entre aquest punt i la porta.

Tot indica, doncs, que tot i que s'insereixen indubtablement en el context general de les estructures destinades a garantir la defensa de l'assentament, la construcció i ubicació dels murs avançats 1081 i 1076 responen tant a la voluntat de plantejar un primer obstacle físic a un eventual atac directe (i, si es confirma finalment la seva existència, donat el cas disposar de la possibilitat de sortir per sorpresa gràcies als dos passos) com a la intenció de definir una única via de pas vers la porta i de dificultar-ne la visió directa des de l'exterior, si més no respecte a qualsevol que arribés pel camí habitual. És aquesta segona circumstància la que en darrer terme sembla completar (a banda de les qüestions apuntades anteriorment en relació amb l'evacuació de les aigües) l'explicació del fet que el mur 1076 no arriba a cobrir del tot, frontalment, la porta: en funció tant dels pendents i barrancs que limiten l'assentament com de l'arc focal que cal cobrir, això no és necessari. Gairebé a tocar de 1076 el pendent del barranc que limita el turó es fa més intens: l'accés per aquest vessant no és, en principi, factible. Hom no contemplà, doncs, la possibilitat que algú pogués arribar amb actitud bel·licosa per aquest punt, ni tan sols que pogués arribar a observar la porta frontalment, ja que aquest cantó del turó no es considerarà en aquell moment una via d'arribada viable. La referència visual vàlida per tal de garantir la protecció de la porta és la que correspon a la única via d'arribada fins dalt del cim realment franca, la qual desemboca, com diem, una trentena de metres al nord-est de la porta. La combinació de dos murs situats en la posició

en què es troben 1081 i 1076 és possiblement una de les poques que garanteixen, de manera conjunta, tant l'absència total de visibilitat de la porta des de l'exterior com l'existència d'un primer impediment físic, tot garantint ensems el necessari manteniment d'una via franca d'accés fins a la mateixa porta. Si, a més, considerem la possibilitat que 1081 amagui fins a dos passos, resulta evident que les preocupacions relacionades amb la defensa i protecció de la porta jugaren un paper essencial a l'hora de dissenyar i aixecar aquestes construccions.

En conclusió, durant la primera fase el constructor planteja una porta que disposa d'un cert grau de protecció específica, concretat en un sistema fonamentat en la definició d'espais, portes i vies a partir de la construcció dels dos murs avançats i recolzant-se també en la situació de T1, la qual completa el conjunt. Malgrat tot, no es pot obviar que la porta presenta un cert dèficit de cobertura quant a la zona més immediata a ella. Valorant el sistema en el seu conjunt podríem dir que aquest sembla presentar d'alguna forma trets propis de diversos models de protecció de portes: disposa de murs avançats i petits passos amagats (possiblement en un cas amb l'afegit d'una acció de flanqueig exercida des de la torre), i per altra banda aquests mateixos murs acaben definint un camí d'accés fins a la porta, element que analitzat de manera individualitzada presenta trets propis de les portes laterals.⁹

Segona fase constructiva. Reforma de les estructures originals

La segona fase es desenvolupa relativament poc després de la primera tot i que, com ja hem apuntat, sempre dins del primer ferro. Representa una reforma estructural important de tota aquesta zona, amb notables i diverses conseqüències, algunes d'elles especialment destacables com, per exemple, l'augment significatiu del grau de fortificació de la porta i l'aparició de dos nous espais situats fora muralles: A9 i l'Accés (fig. 9 i 14).

Hom procedirà, doncs, a la construcció de noves estructures, amb formats i funcions diversos. Un mur significativament ample (1,40 m), i de 2 m de longitud, UE1075, s'insserirà a tocar del brancal nord, tot flanquejant per l'exterior la porta original del jaciment i posant en contacte la muralla amb

9. Poden oferir-se altres possibles consideracions i propostes interpretatives de caràcter alternatiu, tot i que molt més mancades de dades que hi donin suport. Així, per exemple, la lectura tipològica podria ser una mica diferent si, en relació amb els dos murs avançats, consideréssim la possibilitat que, tot i que constructivament es tracta de manera indubtable de dos murs diferents, el pas situat entre tots dos disposés d'una porta pròpiament dita (que es pogués tancar), la qual en darrer terme els acabés posant en relació d'una manera més intensa i més continuada del que pot semblar en aparença, convertint-los d'alguna forma en un sol element. D'aquesta forma, doncs, podríem arribar a entendre que estem davant, conceptualment, no tant d'una sèrie de murs avançats com d'una variant de les portes anomenades de recobriment, completada amb l'afegit d'un o dos passos situats al llarg del braç que cobreix la porta. Si més no caldrà concloure que les estructures admeten prou matisos com perquè la determinació de la seva tipologia no sigui tan clara com seria desitjable.

el mur avançat 1076. Algunes de les dimensions de 1075 són notablement diferents a les de la majoria dels altres murs del jaciment (presenta una amplada idèntica a la de la muralla), a la qual cosa cal afegir el seu pes, igualment important a causa del sistema constructiu emprat (com és habitual a Sant Jaume, íntegrament fet amb pedres de dimensions mitjanes lligades amb argila) i de la seva disposició, en sentit perpendicular a les corbes de nivell i en l'inici del pendent d'aquest vessant oriental del turó. Així doncs, 1075 representa entre d'altres aspectes una càrrega important sobrevinguda, que l'antic mur 1076, sobre el qual s'acaba recolzant en gran mesura la força generada per la nova estructura, difícilment podria haver suportat en el seu format original. És per això molt probablement que el constructor contemplà la necessitat de combinar la construcció de 1075 amb el reforçament de 1076, tot adossant a aquest darrer un seguit d'altres murs per la banda exterior (UE 1077 i 1095). Cal pensar, doncs, que el mur de la primera fase 1076, reconvertit ara en un conjunt estructural conformat per diversos murs adossats (1076, 1077, 1095), passarà a complir una doble funcionalitat: a l'orientació defensiva original (més o menys reinterpretada, com després comprovarem) s'afegirà ara la de servir, també, com a contrafort de 1075.

De manera paral·lela, l'extrem sud de 1076 es perllongarà. Però el tram afegit, UE1218, d'uns 2,20 m de longitud, adoptarà una orientació diferent a la del mur original, dirigint-se envers el brancal sud de la porta original, és a dir, en direcció a la muralla. La intenció sembla clara: definir, mitjançant aquesta aproximació, una nova porta,¹⁰ disposada en l'exterior del recinte defensiu i en sentit perpendicular a la primera, orientada al sud. També aquesta porta, com és habitual, disposarà d'un llindar fet amb pedres (UE1176). Convé indicar que la llum de la porta a nivell d'aquest llindar és de tan sols 0,90 m, menor que les dimensions observades a la porta original (1,15 m).¹¹

La definició de la nova porta o porta exterior està en relació directa amb la creació d'un nou espai, que hem denominat *Accés*. Aquest espai, sense coberta, de format trapezoidal i dimensions reduïdes, queda delimitat pels murs 1075, 1076, 1218, 1077 i 1095 (que dibuixen en planta una mena de braç petri que recobreix per davant l'antiga porta) i pel traçat original de la muralla (murs 0005 i 3005/3006), a més de les portes exteriors i interiors, representades en aquest cas pels llindars 1176 i 1175, respectivament. Es constitueix en un espai intermedi entre totes dues portes i condiona completament la forma d'accedir a l'assentament, ja que no tan sols forma part nuclear d'un nou sistema que implica haver de travessar dues portes successives, sinó que, a més, obliga el visitant

a fer un recorregut en colze, tot passant per un espai angost i envoltat arreu de murs.

La concreció estructural i espacial d'aquest *Accés* té, però, altres conseqüències. Una d'elles afecta directament l'antic sistema d'evacuació de les aigües procedents del carrer C1. La prolongació de 1076 amb 1218 es fa a costa de la boca de sortida de l'antic canal 1172, que queda coberta per les noves estructures i, per tant, amortitzada. Aquesta circumstància podria haver-se solucionat mitjançant la construcció d'un nou tram de canal que travessés o passés per sota de 1218, tot mantenint en funcionament l'antic retall 1172, però l'encarregat de la reforma va preferir implementar tot un model nou d'evacuació de les aigües. L'antic canal 1172 retallat en el nivell de circulació 1143/1177 serà íntegrament amortitzat. La totalitat de la superfície interna de l'*Accés* serà condicionada afegint diversos paquets de terra piconada, buscant d'obtenir una superfície que es modelarà proporcionant-li un format molt determinat, el qual permetrà vehicular les aigües procedents del carrer en direcció al mur 1075. Es tracta d'un sistema que es caracteritza per l'absència de la canalització retallada en el nivell de circulació que estava en funcionament durant el període anterior, i que es limita, en canvi, a jugar amb les petites diferències de pendent donades a la nova superfície en punts concrets (una major alçada en la zona occidental, a tocar del mur 1076) per tal de vehicular correctament les aigües a través d'aquest espai. El nou sistema quedarà completat amb la construcció d'un canal (CLA1008) que travessa tota l'amplada de 1075 (fig. 6). Aquesta estructura permetrà donar sortida a les aigües de C1 recollides des de la porta interior, que després de transitar per l'*Accés* seran conduïdes mitjançant CLA1008 fins a A9, i d'aquí fins al pendent del turó.

La funcionalitat de l'espai que apareix al nord del mur 1075 com a resultat d'aquestes reformes, A9, resta en gran mesura indeterminada. L'estudi estratigràfic no aporta prou dades com per a aprofundir excessivament en la seva interpretació. Entre d'altres aspectes que el caracteritzen, sabem que mai no va estar cobert. Tampoc no contenia, si més no en l'estat en què fou abandonat, elements mobles i, a més, observem que mitjançant CLA1008 almenys puntualment hi transitaven, a partir d'aquest moment, les aigües procedents de l'*Accés*. L'existència del mur 1081 i el sentit del pendent obliguen a pensar que aquestes aigües recorrerien tota la longitud d'A9 i acabarien anant pendent avall a través de l'estret passadís existent entre 1081 i l'extrem nord del conjunt 1076/1077. Sigui quina sigui la funcionalitat d'A9 (l'única estructura documentada en el seu interior, UE1146, una petita plataforma rectangular de pedres adossada a la cantonada sud-est, no aporta tampoc gaire llum al respecte) és del tot descartable que es destinés a contenir l'aigua que rebia a través de la claveguera: la superfície de circulació és la roca mare, la qual no presenta cap retall que pugui fer pensar que complia eventuais funcions de cisterna o similar.

La nova porta o porta exterior resta orientada cap al sud. Constatem en relació amb ella dues circumstàncies. Per una banda, que la seva posició demostra i reforça la ferma voluntat original de mantenir la

10. Ens referim habitualment a aquesta porta amb la denominació de porta exterior, per oposició a la porta original, que passem a denominar, en tot el que té a veure amb la interpretació d'aquest segon moment, porta interior.

11. Les dimensions de la primera porta farien si no impossible almenys extremadament difícil l'accés a l'interior del jaciment amb un carro, que en tot cas hauria de ser molt estret. Això esdevé, en canvi, del tot inviàble pel que fa a la porta resultant de la reforma efectuada durant la segona fase constructiva.

porta de l'assentament visualment a recer del punt d'arribada normal al cim del turó (situat, recordem, davant per davant del mur 1081); i, per l'altra, que hom pretén complicar-hi molt més l'accés. El visitant es veu obligat a fer en primer lloc un recorregut nord-sud, en paral·lel i per l'exterior al conjunt de murs 1076/1077/1095/1218. Es tracta d'un recorregut que, com hem vist anteriorment, podria haver estat ja en funcionament durant la primera fase, tot i que ara es fa més complicat si és possible a causa de l'engruiximent vers l'exterior que suposa l'afegit dels murs 1077 i 1095 al mur 1076 original, circumstància que com a derivada provoca que el pas entre aquestes estructures i el pendent del turó esdevingui significativament més estret. Si bé, com ja hem apuntat, no és del tot clar que aquest pas funcionés durant el primer moment, sí que ho és, en canvi, que amb posterioritat a la reforma és l'únic pas viable per arribar fins a la porta exterior. Tot indica que, independentment del moment en què és concebut aquest pas, en relació directa amb la defensa general de la porta del jaciment hom considera del tot necessari forçar el visitant a aproximar-s'hi seguint una via concreta, que transita per un pas exterior i estret previ a la porta, constret entre un mur i el pendent (fig. 10). Un concepte que recorda allò que és propi dels passos a través de les portes de tipus lateral (Moret 2005: 93) i que aporta en tot cas un component defensiu afegit a l'estratègia general de fortificació de l'accés. A tot això caldria afegir encara, recordem, la possibilitat que el passadís o corredor situat immediatament després de la porta interior, i que no ha estat encara excavat, pogués haver jugat també un paper important en el sistema defensiu global d'aquest accés.

En conclusió, la reforma que es du a terme en aquesta zona té la intenció d'augmentar notablement el grau de fortificació de la porta. Tipològicament, els treballs de revisió estructural donen com a resultat una porta en què majoritàriament domina la concepció pròpia de les portes de recobriment. Malgrat tot, de manera paral·lela i complementària es documenta o bé el manteniment o bé la implantació *ex novo* d'una via d'arribada fins a la porta exterior que pel seu format presenta trets propis de les portes de tipus lateral. Conceptualment, el nou procés de fortificació sembla descansar sobre la idea bàsica de fer créixer la muralla per davant de la porta original, recobrint-la. Evidentment el nou disseny inclou la definició d'una nova porta i la creació d'un espai intermedi (Accés), però per assolir-ho s'aixequen uns murs (1075) o bé se'n reformen uns altres (1076) tot adossant-ne de nous (1077/1095/1218) procurant sempre que tant en un cas com en l'altre l'amplada resultant sigui equivalent a la de la muralla original. En certa manera aquests murs esdevenen muralla, perquè des del procés de disseny corresponent a aquesta reforma són ja concebuts com a part de la muralla, tot i que la seva implementació específica sigui posterior al moment de construcció de la muralla original i segueixi en cada cas camins diferents, de tal forma que en un cas es tracti d'un mur de nova creació que es posa en relació amb la faixa defensiva original i en l'altre de la reforma i reorientació funcional d'un mur vell. D'aquesta forma hom aconsegueix de ma-

nera relativament senzilla, tot adaptant les antigues estructures de manera enginyosa, el resultat buscat, que conceptualment no és un altre que assolir que una muralla que anteriorment no protegia la porta passi ara a fer-ho, recobrint-la.

Com a resultat de la reforma, i tal i com P. Moret assenyala que és propi de les portes de recobriment (Moret 2005: 93), els dos extrems de la "nova" muralla resultant (1076/1095/1218 i 3005/3006) s'encavalquen, i l'eix d'entrada (si més no el que travessa la porta nova) passa a ser paral·lel a la cinta defensiva, tot obligant el visitant a realitzar un breu recorregut en ziga-zaga per accedir a l'interior de l'assentament. Resulta versemblant, a més, la idea (sobre la qual ens estendrem més endavant) que el mur 1075, per la seva situació i dimensions, pogués acollir al seu damunt un petit nombre de defensors, en tant que és una prolongació i ampliació de la muralla. Si això fos així, és possible pensar que 1075 podria haver complert també funcions similars a les que serien pròpies d'un petit bastió i, per tant, caldria acceptar que l'encarregat de la reforma considerà que per tal que aquesta fos completa calia incorporar-hi estructures destinades a exercir tasques de flanqueig per augmentar el grau de protecció de la porta. Gràcies a la seva estratègica situació aquesta estructura podria, efectivament, desenvolupar una important acció de flanqueig en sentit sud, en relació, per tant, amb la porta interior; i alhora cobrir també defensivament tant la porta exterior com el pas previ que s'escola entre els murs 1076/1077/1095/1218 i l'inici del pendent.

Discussió sobre les estructures

Hem pogut comprovar com l'aspecte general de l'àrea de la porta varia substancialment entre el primer moment i la reforma posterior. Els canvis són prou significatius com per a considerar que han de respondre a motivacions profundes i, possiblement, també múltiples. El disseny inicial parteix d'una concepció de l'assentament en la qual la porta apareix plenament inserida. Respon a unes intencions i unes funcionalitats pròpies i específiques del moment. La reforma posterior s'aplica sobre aquestes estructures inicials, les quals majoritàriament no són amortitzades ni eliminades sinó transformades i/o adaptades, en funció molt probablement de determinats canvis socials, econòmics i/o polítics que s'han hagut d'anar produint en aquest territori en el breu espai de temps passat des del moment d'edificació de l'assentament, i que n'aconsellen la reforma. Aquesta es du a terme per tal que les estructures compleixin millor algunes de les funcionalitats ja previstes en el disseny inicial (potser perquè s'han detectat defectes importants en la comesa de la defensa) i, també, per tal que passin a cobrir les noves necessitats sobrevingudes. La determinació de tots aquests plantejaments i funcions no resulta gens fàcil per diversos motius, entre els quals cal destacar la problemàtica inherent a la interpretació arqueològica de tota estructura protohistòrica i també el fet que tot i que el procés d'excavació de l'àrea està força avançat no està enllestit del tot. Malgrat això, podem apuntar diverses consideracions.

Fig. 11. Canal 1172 retallat en el nivell de circulació 1143/1177. Accés.

La porta i els elements relacionats amb el marc del primer sistema defensiu

El conjunt arquitectònic de Sant Jaume, igual com passa amb una part important dels edificis del passat, és dissenyat i edificat en funció de múltiples condicionants i objectius. Aquests condicionants afecten nombrosos aspectes que van des de la determinació del lloc precís on s'ha d'aixecar l'edifici fins a l'aspecte final que han de presentar les estructures visibles des de l'exterior. L'edifici és pensat en clau interna, és a dir, per tal que garanteixi l'acompliment dels objectius generals establerts pels que n'han de ser els residents (i entre ells, de manera molt especial, el gaudi d'una certa seguretat i confortabilitat i, eventualment, la protecció de béns preuats emmagatzemats); però també en clau externa, considerant l'efecte que ha de causar i les accions que ha de permetre exercir, arribat el cas, sobre els no-residents. Tot apunta que en relació amb els elements arquitectònics defensius el disseny inicial de Sant Jaume va preveure combinar l'acompliment d'unes necessitats funcionals bàsiques (i sens dubte prioritàries) de tipus defensiu amb la utilització en paral·lel d'aquestes estructures, o si més no d'una part d'elles, també com a elements dissuasoris i simbòlics.

Aquest plantejament conceptualment múltiple de base (protecció efectiva, dissuasió i simbolisme) en relació amb la funcionalitat dels elements arquitectònics

encarregats de la defensa del jaciment s'observa de manera especial tant pel que fa al conjunt torre-pany nord de la muralla com a la porta i les estructures directament relacionades amb ella. Tanmateix, i com podem comprovar, tots aquests elements mantenen en realitat una important lògica de funcionament conjunt, acomplint, pensem, tasques diverses però complementàries en el que cal considerar en realitat un únic sistema defensiu. El funcionament és conjunt, i és per això que no podem entendre el sistema de defensa de la porta en la seva integritat sense repassar en paral·lel les característiques bàsiques del conjunt format per la muralla (tram nord) i la torre T1.

T1 és una torre d'extrem curvilini. La seva planta, però, recorda més una ferradura (de format estret i allargassat) que no pas un semicercle, un arc de cercle o un oval. Els seus límits els constitueixen uns murs amb un gruix considerable: aproximadament un metre d'amplada. El cos principal de la torre, el més proper a la muralla, té un format rectangular de 3,60 m (zona de contacte amb la muralla) x 2,75 m. Per davant, l'extrem de T1 adopta la forma d'un semicercle, d'aproximadament 1,50 m de radi. En total, el conjunt de T1 es projecta aproximadament 4,25 metres enfora de la muralla. El resultat és una torre modular, adossada a la muralla, amb un perfil molt ben definit, molt regular en el seu traçat i d'una aparença fins i tot força estilitzada. Els blocs irregulars que conformen els murs de la torre presenten unes grans dimensions,

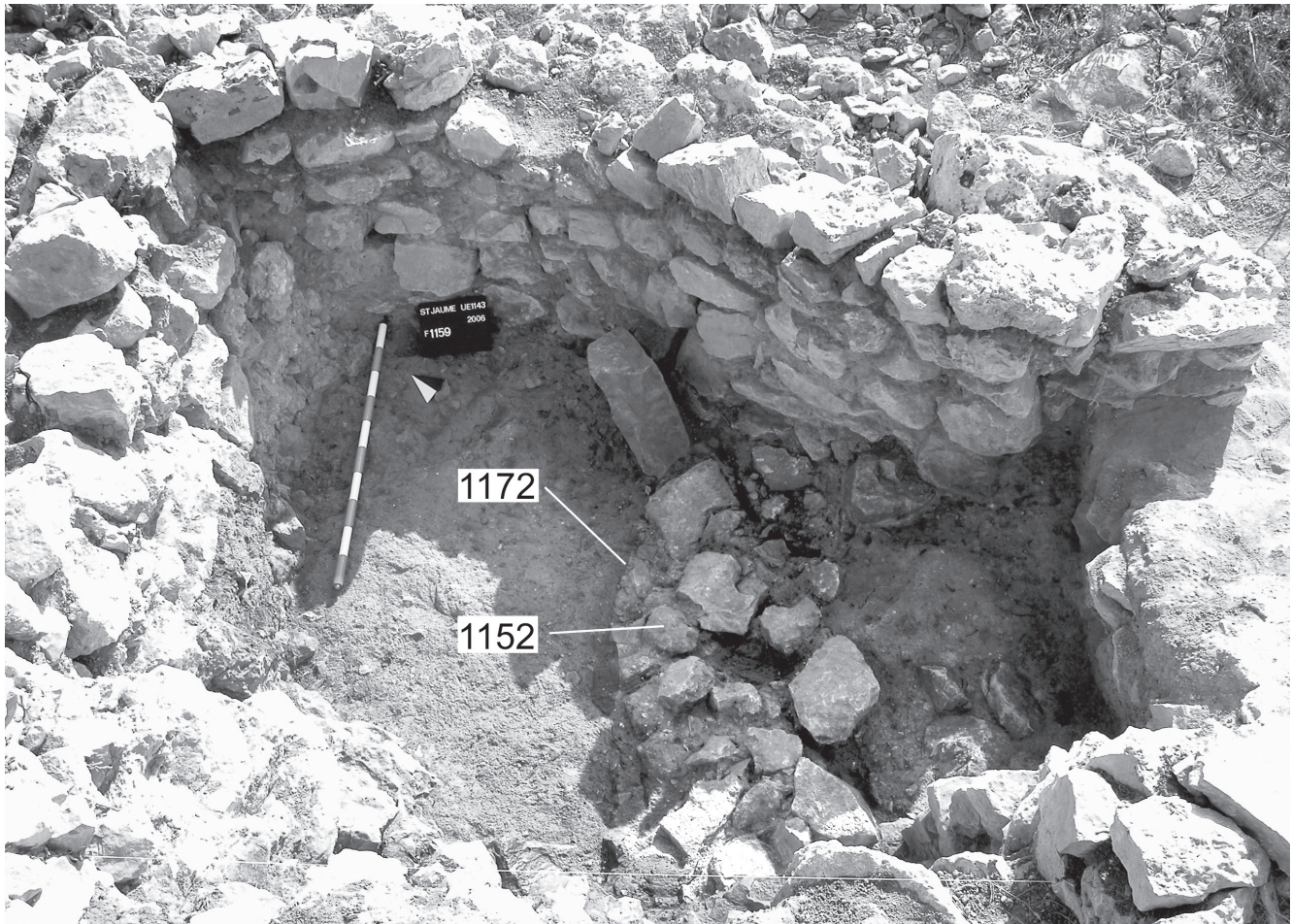

Fig. 12. Canal 1172 amortitzat pel nivell de pedres 1152.

molt superiors a les que caracteritzen la resta de murs de l'assentament, incloent la muralla. El conjunt es completa amb un rebliment interior format per una barreja irregular d'abundants blocs petris, de dimensions mitjanes, i terra, que dona com a resultat final una torre massissa, si més no en la part conservada, d'aproximadament 2 m d'alçada. Formalment aquesta mena de torres cauen dins del que P. Moret defineix com a torres o bastions de tipus curvilini, una mena de calaix de sastre (en realitat extraordinàriament heterogeni) en el que caben totes les torres o bastions l'extrem de les quals adopta una forma ovalada, circular, semicircular o en arc de cercle, així com les possibles variants més o menys irregulars d'aquestes, independentment de les dimensions i de la manera com el conjunt de la torre es relacioni amb la resta d'estructures del voltant (muralls, àmbits, etc.). Aquest mateix autor considera el format curvilini com una de les característiques essencials pel que fa a la tradició constructiva local en relació amb aquesta mena d'estructures¹² (Moret 1996).

12. Cal remarcar, malgrat tot, l'extrema singularitat que representa T1 en el marc d'aquest territori. Si ens circumscriuim a les dades conegudes fins ara, tal i com indica Moret el concepte de la torre/bastió d'extrem arrodonit apareixeria en aquest territori durant els darrers moments del bronze final i, sobretot, el primer ferro, i a partir d'aquest moment apareixerà amb certa profusió al llarg dels diversos períodes posteriors. Ara bé, els exemples corresponents a aquests primers mo-

La torre T1 ocupa una situació singular en relació amb el conjunt de l'assentament, i en particular amb la muralla (fig. 3). És probable que durant el procés de reflexió previ que havia de determinar el punt exacte que havia d'ocupar aquesta torre el constructor tractés de conjuminar una gran diversitat de circumstàncies i de condicionants. Entre les més importants ens sembla poder intuir la voluntat de mantenir un control visual directe i constant del camí d'accés fins al jaciment i, més concretament, del seu tram final, el que va des de la plana propera fins a les proximitats de l'àrea de la porta. Hom també devia contemplar la necessitat d'assegurar-se des d'aquest punt el control visual del territori situat a mitja i llarga distància (i és per això que es troba en el punt més alt del cim), de les principals vies de comunicació de l'entorn territorial immediat que enllaçaven els diversos assentaments de la zona entre si¹³ i àdhuc l'emissió i recepció de senyals en

ments són ben minsos, i en general dubtosos quant a la seva interpretació real, i se circumscriuen, bàsicament, al possible bastió arrodonit del Mas de la Cabra (Seròs, Segrià) i a la possible torre circular del poblat de Sant Cristóbal (Massalió, Matarranya) (Moret 1996: 108). Tan sols el cas de l'estructura de Sant Jaume resulta del tot indubtable quant al seu ús com a torre; a més, en aquest cas, destaca el format absolutament diferent respecte els altres dos exemples apuntats.

13. Que inclou el control de les vies de comunicació que menen cap a l'interior de la serra del Montsià i que en darrer

relació amb aquests altres nuclis propers. A això caldria sumar, tot i que, com ja hem apuntat, es tracta d'una qüestió encara pendent de confirmació, que T1 podria haver exercit també funcions de protecció per flanqueig del pas hipotèticament situat en l'espai que podria existir entre l'extrem nord-occidental de 1081 i la muralla 0005. I, per altra banda, la seva singularitat (en termes formals, en aquest context sociocultural), que no es pot tractar de manera aïllada sinó que cal posar-la necessàriament en relació amb el pany nord de la muralla i el seu format (igualmente excepcional per al període),¹⁴ exemplifica prou bé al nostre entendre que un altre dels condicionants importants de la seva construcció, potser subsidiari, fou la intenció de convertir el conjunt muralla-torre en un autèntic símbol i en un element de dissuasió.¹⁵

Al marge d'aquestes consideracions, sembla que hi ha, aparentment, altres possibles condicionants de caire defensiu que el constructor, si més no potencialment, podria haver pogut valorar. Com per exemple, la possibilitat d'emprar la torre com un element actiu en la protecció directa de la porta d'accés a l'assentament. Des d'una perspectiva estrictament defensiva, des del punt on es troba situada T1 no resulta viable dur a terme cap defensa específica i efectiva d'aquesta porta, si més no a partir del moment en què un eventual atacant hagués accedit ja a l'àrea immediata de l'accés. Arribats a aquest punt, la pròpia muralla del jaciment i fins i tot els murs avançats impedirien la visió directa de l'atacant des

terme connecten la zona de la costa amb el sector on s'ubica l'assentament de la Ferradura (no visible des de Sant Jaume) i el control visual i molt possiblement també la possibilitat d'establir una comunicació directa per mitjà de senyals amb la resta de jaciments coetanis immediats, i molt especialment la Moleta del Remei i la Cogula. Hom ha apuntat que relativament sovint els recintes protohistòrics de petites dimensions disposen d'una única torre, suficient per a protegir el conjunt del jaciment (Moret 1996: 117). A més, en els casos en què la funció de guaita és la principal aquestes torres acostumen a estar ubicades en el punt més alt de l'assentament. T1 reuneix totes dues circumstàncies.

14. El tram de la muralla rectilini al qual s'adossa sembla pensat des d'una perspectiva que podria ser qualificada, en funció dels nostres paràmetres actuals, com a autènticament escenogràfica. En un marc cultural i geogràfic on les muralles dels assentaments adopten de manera gairebé sistemàtica el format sinuós resultat de l'adaptació del recorregut a les corbes de nivell, tradició constructiva que per altra banda apareix reflectida en el mateix recinte defensiu de Sant Jaume al llarg de gairebé dos terços del seu recorregut, el constructor opta per trencar radicalment amb aquesta dinàmica. Així, empra en una part del traçat una arquitectura que no s'adapta a l'orografia, sinó que fa justament el contrari, i com a resultat genera, per tant, una cinta murària de tipus mixt quant al seu traçat. S'edifica un front septentrional radicalment diferent a la resta, absolutament rectilini, de 25 m de llarg i amb un mínim de 4,50 metres d'alçada, en el qual destaca, a més, amb força un element tan singular i contundent com la torre T1. Si pensem que la muralla podria haver tingut un mínim de 4,50 o 5 m d'alçada, no resultaria estrany que la torre arribés als 5,50 o 6 m.

15. Les torres poden complir diverses funcions, que de vegades apareixen combinades: tasques de flanqueig, reforços arquitectònics (contrafort), plataformes de defensa prop d'un accés o punt vulnerable, cossos de guàrdia al costat d'una porta i amb superfície interior habitable, talaies en llocs destacats prop d'una entrada o en la part més alta del recorregut d'una fortificació, punt d'origen de senyals lluminosos i elements de prestigi i símbols de força i poder (Moret 2001: 138-139).

de T1, i, per tant, farien impossible a la pràctica qualsevol temptativa de rebuig de l'atac mitjançant una acció de flanqueig eventualment desenvolupada des d'aquesta estructura. Cal assenyalar la importància que en termes de concepció poliorcètica pot revestir el fet que el constructor no considerés necessari, per exemple, construir una altra torre complementària prop de la porta que cobrís aquesta mancança: hom va considerar que amb una única estructura turri-forme present a l'assentament, i ubicada just en el punt on T1 es troba localitzada, n'hi havia prou en aquells moments per a cobrir les necessitats inicials previstes, entre les quals no es trobava, evidentment, la d'aportar una protecció específica d'aquesta porta mitjançant tàctiques de flanqueig.

Així doncs, des del nostre punt de vista la torre única de Sant Jaume compleix funcions diverses. Algunes d'elles estan relacionades amb la protecció general del conjunt de l'assentament, en bona part de base passiva i essencialment de caire visual (guaita i control de l'entorn a curta, mitja i llarga distància, i, eventualment, punt de comunicació). Això no es contradiu, però, amb la possibilitat que hagués jugat també, de manera paral·lela, un paper defensiu més actiu i a molt curta distància, en relació, com hem vist, amb la protecció per flanqueig d'un eventual pas ubicat als seus peus, circumstància aquesta que el desenvolupament dels treballs d'excavació en els propers anys permetrà confirmar o rebutjar.

Considerem que cal remarcar, però, que en la nostra opinió en el disseny i en la construcció del conjunt torre-tram nord de la muralla de Sant Jaume té també molta importància la voluntat d'implementar unes estructures amb un cert caràcter monumental, entenent les possibilitats que puntualment poden tenir les fortificacions d'esdevenir elements de prestigi, amb la càrrega de simbolisme i el potencial de representativitat que això porta lligat. L'ús del concepte de la monumentalitat, que eventualment ha estat aplicat en l'estudi i en la interpretació d'altres realitats com per exemple la dels *castra* gallecs (Parcero 2003: 6-7) pot tenir una aplicació interessant en el cas de Sant Jaume en el seu conjunt: en aquest cas faria referència a la voluntat d'edificar una estructura habitacional de grans dimensions (Sant Jaume) en la definició de la qual, a banda del seu caràcter essencial de residència d'una petita comunitat humana, es reunirien una altra sèrie de conceptes essencials, com ara la visibilitat des de la major part del territori i la representativitat i el simbolisme de les estructures visibles des de l'exterior (muralla-torre-porta). Estructures arquitectòniques com Sant Jaume poden tenir, des d'aquesta perspectiva, una lectura també en clau de monumentalitat, tal i com ha estat apuntat per alguns autors (Wagner 1990), complementària en tot cas, tal i com hem pogut comprovar, d'altres possibles lectures. En aquest sentit, no fóra estrany que en la decisió final sobre on situar l'assentament en el conjunt d'aquest territori tingués molt a veure també la necessitat de complir amb aquests preceptes. La rotunditat, desproporció (en relació, sobretot, amb la superfície total de l'assentament i

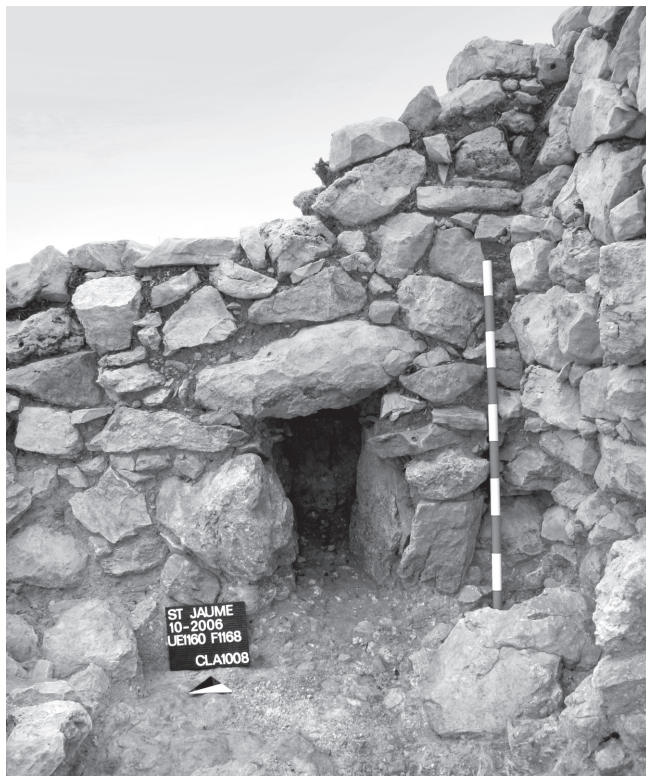

Fig. 13. Boca nord de CLA1008. A9.

amb el potencial ofensiu real d'un eventual enemic),¹⁶ visibilitat i singularitat (molt elevada, en el context cronocultural en què s'insereix l'assentament) de les estructures defensives de Sant Jaume són elements que permeten fer, entenem, una lectura en clau de monumentalitat del conjunt. I no oblidem que la monumentalitat de determinades estructures és precisament un element que apareix habitualment en el paisatge territorial de societats jerarquitzades com per exemple els cabdillatges (Johnson i Earle 2003: 267), la qual cosa s'avé a la perfecció amb la interpretació que fem del jaciment en l'ordre sociopolític. En aquestes societats jerarquitzades l'arquitectura esdevé molt sovint un símbol de poder, un instrument de coerció ideològica; l'elit aristocràtica marca el seu estatus també a través d'aquesta arquitectura (Alonso *et al.* 1998: 369). Pensem que, de manera particular, la torre és un símbol, tal i com sembla apreciar-se en altres traçats defensius protohistòrics peninsulars (Moret 1998: 91). I ho és més encara per la seva excepcionalitat arquitectònica en aquest territori i per la peculiar incardinació que manté en el conjunt del sistema defensiu de Sant Jaume.

Malgrat que T1 no cobreix de manera directa la porta de l'assentament, la defensa específica del

16. Malgrat que no pot menysprear-se el potencial altament dissuasiu d'aquestes estructures tan singulars davant d'altres comunitats indígenes d'aquest mateix territori. I la dissuasió mitjançant la impressió de l'altre a través de la realització d'estructures desmesurades en relació amb la potència real de l'enemic, amb l'objectiu d'evitar, a l'avançada, un eventual atac, és un element que condiciona sovint la realització de les fortificacions (Quesada 2007: 76). Quant a l'excepcionalitat de T1 en aquest marc territorial, v. nota 12.

punt últim d'accés a l'assentament no es deixa pas al marge. Com hem vist anteriorment, hom construeix unes defenses avançades que la protegeixen i també impedeixen la seva visió des de l'exterior, just a partir del punt on la torre deixaria de tenir control visual directe d'un eventual visitant. Així doncs, hem d'entendre que totes aquestes estructures, incloent T1, formen part en realitat d'un mateix sistema defensiu que, amb major o menor eficàcia, intenta garantir la defensa de l'assentament (i especialment de l'element més sensible del recinte, la porta) combinant estratègies diferents: control visual a llarga, mitja i curta distància, ocultació del punt d'accés (i, eventualment, també dels petits passos secundaris), definició d'estretes vies d'accés i disposició d'entrebancs estructurals en l'àrea més immediata. Es tracta, conceptualment, d'un únic sistema en el qual aquests diversos elements, de format diferent entre si, mantenen complexes relacions: en alguns aspectes compleixen funcions similars (especialment en l'ordre simbòlic i representatiu) i en d'altres complementàries (en l'ordre defensiu, ja que la torre controlaria el camí d'accés fins al cim, l'entorn territorial i potser un dels petits passos, mentre que els murs avançats protegeixen l'àrea immediata a la porta just a partir del punt on la torre ja no podria complir aquesta funció).

La porta i els elements relacionats posteriorment amb la reforma del sistema defensiu original

L'aixecament, en un segon moment, del conjunt d'estructures disposat immediatament davant de la porta de l'assentament descansa sobre plantejaments generals similars als del primer moment, és a dir, garantir la defensabilitat i protecció de la porta tot combinant aquest condicionant principal amb l'obtenció, en paral·lel, d'un conjunt arquitectònic apreciable en termes de monumentalitat. Hem pogut comprovar com el plantejament del primer moment no concep la torre com un element útil en tasques de protecció específica i directa de la porta (per flanqueig), o, si més no, hom troba innecessari en aquells moments cobrir aquesta eventualitat. La reforma posterior sembla, si més no en part, una profunda revisió d'aquesta concepció inicial. Pel que sabem, la reforma afectà tan sols la porta i les estructures que mantenen una relació directa amb ella, i no pas a T1 ni al tram nord de la muralla (ni tampoc a la part coneguda de l'interior de l'assentament). Com mirarem d'explicar, però, és possible que en realitat aquesta reforma tractés de cobrir mancances defensives íntimament associades a les funcions complementàries que semblen complir durant el primer moment els elements que constitueixen el sistema torre-muralla-murs avançats-porta. I entre aquestes mancances, precisament la impossibilitat que T1, tal i com fou ubicada originalment, exerceixi una cobertura directa per flanqueig en relació amb la porta.

Hom no podrà negar que la sensació general és que la reforma que es du a terme pretén augmentar notablement el nivell de protecció específica de la porta. Vist el format arquitectònic resultant, les causes han de ser pregones, però difícils d'escatir.

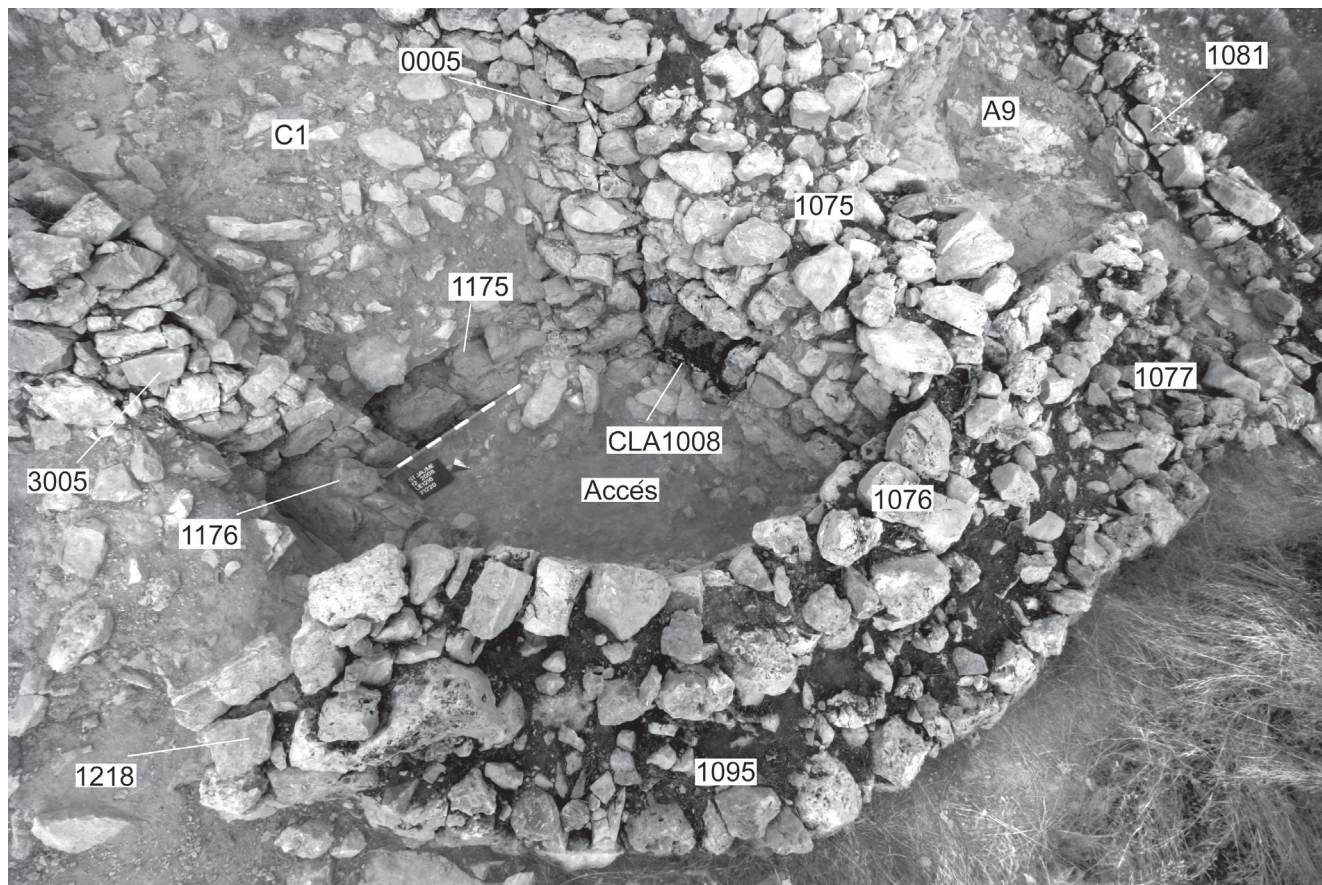

Fig. 14. Vista zenital de l'àrea de la porta. Cal destacar especialment la boca sud de CLA1008 en l'Accés.

Els treballs arqueològics efectuats en el jaciment han donat proves més que suficients com per a poder afirmar amb rotunditat que aquest assentament és abandonat posteriorment a una destrucció i un incendi generalitzat, resultat versemblantment d'un atac extern. Això dona peu a considerar la possibilitat que, temps abans d'aquest atac, el clima social en aquest territori pogués haver-se escalfat prou com per a fer aconsellable extremar les mesures de precaució i, conseqüentment, endegar una dinàmica de millora del sistema de protecció de la porta.¹⁷

Fos com fos, la necessitat de revisar el sistema de protecció inicial de la porta i intensificar-ne l'eficiència desemboca en una important reforma de les estructures antigues que sembla contemplar la implementació d'algun concepte poliorcètic nou, ja fos pel desconeixement d'aquestes concepcions durant la primera fase constructiva o perquè, tot i ser conegudes, hom no considerés necessari implementar-les en aquell moment i afegir-les a les que llavors hi havia. La porta antiga, en realitat força descoberta fins llavors, serà

17. En aquesta mateixa línia podria arribar a plantejar-se encara una altra hipòtesi, conseqüència de la primera i com a tal indubtablement menys falcada i més agosarada, segons la qual com a resultat d'aquest mateix clima creixent de tensió l'assentament podria haver experimentat ja una primera escomesa violenta (no documentada arqueològicament), feliçment superada però que hauria permès posar en evidència les mancances defensives d'aquesta porta, la qual cosa hauria servit com a detonant de la immediata reforma.

envoltada per murs pertot arreu. És més, es crea una segona porta, exterior, més estreta i orientada perpendicularment a l'original, i es defineix una àrea tancada ubicada entre tots dos accessos. Com diem, nous fonaments teòrics de l'àmbit poliorcètic semblen posar-se ara en funcionament: podem reconèixer-hi si més no la voluntat d'obligar el visitant a realitzar un recorregut en L o en S, fent-lo circular en ziga-zaga a través d'un pas estret i sinuós envoltat de murs, així com possiblement també la implementació de les mesures necessàries per a desenvolupar una important protecció directa de la porta mitjançant la tècnica del flanqueig, en aquest cas garantit pel mur 1075 (fig. 9 i 10).

Efectivament, al nostre entendre 1075 juga un paper essencial i ambivalent en el marc d'aquesta reforma. És a dir, el seu format respon a la voluntat que participi, alhora, del procés d'implementació dels dos nous plantejaments poliorcètics que acabem d'esmentar. Garanteix el tancament de l'àrea de l'Accés pel cantó nord, per tal de convertir d'aquesta forma aquest espai en un pas sinuós.¹⁸ Tanmateix, si la qüestió hagués estat tan sols la de complir amb aquest objectiu probablement no hauria estat necessari donar a aquest mur una amplada d'1,40 m, gairebé tres vegades més gran que la que és habitual en la resta de murs, tret de la muralla. Pensem que aquesta dimensió del mur

18. I la seva construcció té com a derivada que contribueix també a la definició perimetral de l'àmbit A9.

té a veure, en realitat, amb el segon dels plantejaments que semblen condicionar el nou sistema de defensa de l'accés: la implementació d'estructures destinades a garantir el flanqueig de la porta.

L'amplada de 1075 i la seva disposició semblen respondre al fet que, tot i que la concepció d'aquest mur és el resultat d'una reforma, és concebut per tal que esdevingui una part més de la muralla.¹⁹ I, com a tal, devia permetre el pas de defensors pel seu damunt. De fet, la seva estranya però significativa disposició, atès que es tracta d'una adequació posterior a la construcció original, i les funcions de flanqueig que podria complir situen conceptualment aquest mur a meitat de camí entre allò que seria pròpiament un petit bastió i una ampliació de la muralla amb el seu pas de ronda corresponent. En termes absoluts és una estructura petita, però una lectura contextual permet apreciar la seva perfecta integració a l'escala de la resta d'elements defensius del jaciment. En aquest sentit, resulta plenament viable el plantejament hipotètic que proposa que des del seu damunt un nombre petit de defensors poguessin eventualment desenvolupar una tasca de protecció per flanqueig de les portes del jaciment²⁰ (de fet, del conjunt que hem denominat *Accés*, i incloent també el pas estret situat per l'exterior, entre el pendent i el conjunt de murs 1076/1077/1095/1218). Si això fos així, el flanqueig directe de la porta de l'assentament, un plantejament absent durant la primera fase, hauria estat, en canvi, una de les bases conceptuals que hauria guiat aquesta reforma. En contrapartida, amb la reforma la torre T1 hauria pogut deixar d'exercir l'acció de protecció per flanqueig del possible pas situat en l'extrem del mur 1018, ja que aquesta petita porta podria haver perdut les seves funcions quan va obturar-se la comunicació entre aquest punt i la porta del jaciment amb la construcció de 1075.²¹

Durant la primera fase la protecció de la porta de l'assentament va ser una circumstància que es va tenir present, tal i com mostra el conjunt de murs

19. L'amplada del conjunt de murs 1076/1077/1095/1218 (resultat també d'aquesta reforma) és d'1,50 m, també similar, per tant, a la de diversos trams de la muralla.

20. Probablement no resulta debades assenyalar que l'acció de flanqueig es desenvoluparia, tal i com marquen els canons, a partir d'una estructura que sobresurt de la muralla i que deixa la porta (en aquest cas la porta interior) a la seva dreta.

21. O bé no. Tot i que l'eventual pas relacionat de manera directa amb T1 encara no ha estat excavat, els treballs efectuats en l'altre possible pas, situat entre els extrems dels murs 1081 i 1076/1077, han demostrat que si més no aquest no va ser tapiat durant aquesta reforma. És a dir, continuà funcionant com a punt de pas, en aquest cas per accedir o sortir d'A9. Això obre la porta a considerar la possibilitat que tant aquest pas com la resta d'elements del voltant (A9, 1081, T1, possible pas entre 1081 i muralla) haguessin seguit formant part activa de l'estratègia de protecció de la zona de la porta durant aquesta segona fase. El problema rau, en tot cas, a definir una manera àgil i eficaç que els defensors poguessin arribar fins al nou espai A9 des de dins de l'assentament per tal d'efectuar sortides per sorpresa eventuals gràcies a aquests petits passos. En cas contrari, A9 és poca cosa més que un cul de sac, de reduïda eficàcia en termes defensius. Faltats com estem d'explicacions satisfactòries, podem proposar tan sols que això s'aconseguís gràcies a una escala de fusta que comunicués el recorregut superior de la muralla amb aquest espai. Potser la curiosa i enigmàtica estructura UE1146 podria haver funcionat com a base d'aquesta hipotètica escala, en relació amb el mur 1075.

avançats construïts, però vista la disposició de les estructures aixecades llavors, i especialment l'aspecte força descobert de l'àrea més immediata a la porta, podem concloure que va constituir una preocupació d'una importància real però relativa. Hom considerarà possiblement que amb les mesures adoptades (pantalla visual i dificultats en l'accés plantejades pels murs avançats, a més del visual exercit des de la torre T1, si no directament de la porta sí almenys del camí d'accés fins al jaciment des de la plana i dels petits passos secundaris) ja n'hi havia prou per a garantir la seguretat en aquest punt tan sensible del recinte. Les defenses del primer moment descansen sobre uns plantejaments poliorcètics relativament diferents als del segon moment, i s'observa, pel que fa a la primera fase, una clara indiferència per plantejaments relacionats amb la defensa directa i específica (en termes sobretot d'immediatesa física) de la porta principal (p.e. la utilització del flanqueig per a defensar-la). Malgrat tot, això també podria ser tan sols la mostra que el clima social i polític d'aquest territori en el moment en què es du a terme la construcció no feia preveure el desenvolupament de situacions de conflicte especialment importants, i, per tant, hom no considerarà necessari protegir excessivament l'accés.

Els canvis de la segona fase poden estar expressant precisament una variació notable en el clima social i polític d'aquests territoris del Sénia.²² El que abans no era especialment important, la protecció intensa de la porta, ara esdevé una prioritat, fins al punt que s'endeguen les tasques necessàries per a fortificar-la encara més. I, a banda d'això, els treballs arquitectònics que es desenvoluparan ara en aquesta zona poden tenir també altres lectures complementàries: és molt probable que la voluntat d'assolir amb aquestes construccions una certa monumentalitat, o, preferiblement, augmentar-la en relació amb allò que ja abans era present en altres punts del jaciment, jugués també un paper important en el procés de presa de decisions. Sens dubte, l'assentament seguia jugant un paper polític, social i econòmic notable en el seu entorn, i els residents havien ja donat mostres amb anterioritat de la seva capacitat d'emprar l'arquitectura també com un llenguatge amb el qual expressar determinats missatges relacionats amb la preeminència social, l'expressió de la jerarquia i l'exercici del poder. No fóra estrany, per tant, que a l'hora d'erigir noves estructures, ubicades a més en punts clau de l'assentament, contemplant també la conveniència de continuar amb aquesta dinàmica. El programa arquitectònic implementat ara, però, presenta prou especificitats, singularitats i coherència global en l'àmbit estricte de la defensa com perquè puguem considerar que fou precisament aquesta la preocupació prioritària que decidí els ocupants a implementar el nou programa constructiu, mentre que les altres, tot i la seva importància, quedaren en un pla secundari.

22. En el sistema d'accés observem dos moments, però aquesta circumstància, en canvi, no s'ha identificat, si més no per ara, en cap altre lloc de l'assentament. Per tant, la reforma afectà tan sols a la porta; és a dir, la raó de ser última de la reforma ateny tan sols a circumstàncies relacionades amb la necessitat de millorar la protecció i defensa d'aquest accés principal.

Apunts sobre el possible origen dels fonaments conceptuals en què descansen els successius sistemes de protecció de la porta

Tant durant el primer moment com després de la reforma del conjunt el sistema d'accés de Sant Jaume presenta una forta personalitat i una marcada coherència global. Ni tan sols quan és reformat sembla fruit de la improvisació, ans, al contrari, el resultat d'interessants i complexos processos de reflexió en els que participen diversos condicionants i circumstàncies. Les reflexions de caire poliòrquètic no semblen restar pas al marge d'aquest procés. Totes aquestes circumstàncies haurien de permetre atemptar una anàlisi específica, en clau comparativa, d'aquest sistema d'accés, com a ítem cultural prou individualitzable, complex, singular i elaborat com per a ser susceptible, eventualment, de poder ser integrat en el marc de possibles línies evolutives, i per tant relacionable amb precedents que ajudin a explicar la seva presència a Sant Jaume.

Malauradament, la tasca de cercar paral·lels coetanis o immediatament anteriors d'aquest sistema d'accés tant en el territori més immediat com en d'altres més o menys propers ha resultat infructuosa. Per bé que tant a Catalunya com al nord del País Valencià i als territoris propers de l'Aragó són nombrosos els jaciments, ja sigui excavats o simplement coneguts, amb fases d'ocupació datades en el primer ferro i/o el bronze final, cap d'ells no presenta sistemes complexos de protecció de la porta similars als de Sant Jaume, ni tan sols versions simplificades que puguem acceptar com a possibles precedents (Moret 1996: 120-122, Berrocal 2004: 34).

Desestimada, doncs, l'opció de localitzar referències formals i/o conceptuals directes en l'entorn més o menys proper, s'imposa la recerca de propostes alternatives. Per exemple, que es tracti del resultat d'una invenció local. Atesa la cronologia, si Sant Jaume estigués ubicat en territoris interiors probablement optariem per donar una marcada preponderància en el nostre procés d'anàlisi a la possibilitat que la concepció del seu sistema d'accés pogués haver estat el resultat de processos generats i desenvolupats localment. La discussió podria desembocar de manera relativament senzilla en una explicació de caràcter exclusivament indigenista o localista: el desenvolupament sociopolític i econòmic de les comunitats locals hauria provocat (per raons que en tot cas caldria argumentar convenientment) l'aparició de diferències internes cada cop més importants en alguns d'aquests grups, les quals haurien cristal·litzat en una dinàmica de jerarquització notable de la societat, que pel que respecta al sistema d'integració sociopolítica hauria adoptat el format d'un cabdillatge de petit nivell. Aquesta seria la base sobre la qual descansaria la lògica de la construcció d'estructures com les que, a partir d'un determinat moment, converteixen l'accés de Sant Jaume, una probable residència aristocràtica, en una porta fortificada. Estructures que serien ideades i implementades, des d'aquest punt de vista, en un àmbit estrictament local per tal de cobrir les noves necessitats de defensa però, sobretot, d'expressió

simbòlica sobrevingudes amb el sorgiment d'aquesta mena de poder.

Malgrat que no la desestimem del tot com a opció (recordem que tant el conjunt del jaciment com el sector on s'ubica la porta es troben encara en procés d'excavació), una explicació de caire estrictament indigenista no ens sembla del tot suficient. Si més no dues circumstàncies recomanen ser molt prudents pel que fa a aquesta qüestió. La primera que cal considerar té a veure amb les relacions directes existents entre els habitants de Sant Jaume i els comerciants fenicis durant tot el període d'ocupació del jaciment. Relacions que no només són persistents en el temps, sinó que es caracteritzen, a més, per un grau d'intensitat i proximitat molt elevat, sense paral·lels en tota la resta de territoris del nord-est peninsular. De fet, les evidències són suficients per a defensar que durant aquest primer ferro Sant Jaume ostenta el control hegemònic de l'entrada de productes manufacturats mediterranis a l'àrea de les terres del Sénia, i tal vegada també als territoris banyats pel curs baix del riu Ebre. És a dir, aquests productes mediterranis arriben a Sant Jaume no com a resultat de dinàmiques redistributives, sinó de primera mà, gràcies a l'existència de relacions directes i periòdiques amb els agents colonials. L'evidència que suposen aquestes estretes relacions entre els ocupants de l'assentament canareu i els comerciants semites han de representar un important element de reflexió respecte les lectures que cal fer d'aquest sistema d'accés, vista l'extrema singularitat d'aquestes estructures en el context local.

La segona té a veure amb el mateix format de les estructures: per bé que, indubtablement, la tècnica constructiva i l'aparença general de l'aparell tenen un aire indígena, i les dimensions absolutes del conjunt del sistema de fortificació de la porta són reduïdes, l'ordenament dels diversos elements que el conformen, el format, la funcionalitat i les característiques tant de bona part de les estructures com dels espais que aquestes defineixen, i també, possiblement, els conceptes de base que condicionen i expliquen el format general, presenten certes concomitàncies conceptuals amb sistemes orientals de protecció de les portes. En canvi, tot plegat s'allunya absolutament d'allò que és propi de la tradició indígena. Bona part de les estructures edificades durant el primer moment i també les que s'implementen durant la reforma posterior tenen nuls referents en el propi territori, tant coetàniament com en els períodes immediatament anteriors. Possiblement l'element amb més referents en la tradició defensiva local és la torre, en tant que disposa d'un front curvilini (v. nota 12).

Elements clarament constatats a Sant Jaume com els murs avançats, el passadís situat de manera immediatament posterior a la porta interior, l'ús d'un tipus d'accés amb dues portes successives tot definint entre elles un espai tancat i ben defensat, el probable ús de tàctiques de flanqueig emprant un element estructural proper a la idea del bastió per a protegir la porta, o la definició d'un accés en colze, i d'altres que molt probablement també hi són presents, com la utilització de petits passos secundaris amagats en combinació amb murs avançats (i, si més no pel que

fa a un d'ells, la cobertura per flanqueig gràcies a una torre), són elements tots ells força allunyats de la tradició arquitectònica indígena local durant els darrers moments de l'edat del bronze i aquest primer ferro. Més colpidor resulta encara, si és possible, trobar-los tots ells de manera combinada, formant part, de manera coherent, d'un únic sistema integrat. Un sistema de funcionament coordinat i coherent que, si féssim una lectura en clau exclusivament contextual i indigenista, tot comparant-lo amb allò que coetàniament succeeix en l'àmbit arquitectònic en els territoris propers, hauríem de qualificar, si més no, de complex, estrany i avançat. Un sistema de defensa que en la seva implementació, per bé que adopta una aparença estètica fins a cert punt grollera a causa de la tècnica constructiva emprada, presenta en termes funcionals, i sobretot durant els moments finals, un cert punt de sofisticació.

És possible proposar, doncs, tot ponderant la qüestió en relació amb els intensos contactes existents entre Sant Jaume i el món fenici i vista la manca de paral·lels directes o indirectes en qualsevol dels àmbits geogràfics i culturals més o menys propers, que aquestes estructures i, especialment, les concepcions sobre les que descansen tant a títol individual com en el seu funcionament conjunt, hagin de ser considerades no tan sols avançades en comparació amb allò que és propi del context sociocultural on les trobem sinó, també, conceptualment foranes. Des d'aquesta òptica, hem d'entendre que la construcció d'aquestes estructures a Sant Jaume podria ser el resultat d'un préstec cultural, de l'assumpció per part de les elits indígenes d'idees mediterrànies exògenes, i més concretament fenícies, relacionades amb la fortificació dels accessos als nuclis de poblament.

Més enllà de la reflexió sobre el conjunt del sistema, el tractament individualitzat d'alguns dels elements que en formen part tampoc no deixa gaire lloc al dubte respecte al seu probable origen forà. Un bon exemple són els murs avançats. Els antemurals que hom construeix davant de la porta pretenen aparentment, com ja hem vist, plantejar un primer obstacle físic, evitar la visió de la porta des de l'exterior del jaciment i, probablement, amagar també l'existència de petits passos secundaris (fig. 10). És una funció similar a la que semblen complir part dels murs avançats documentats en els jaciments protohistòrics de l'àmbit de la posterior cultura ibèrica. Això ha estat interpretat com una estratègia de tipus militar: sotraient la visió de la porta a un eventual enemic es dona als defensors la possibilitat de preparar les sortides ofensives sense ser descoberts. Com ha estat convenientment apuntat (Moret 1996: 130), pel que fa a la costa mediterrània entre l'edat del bronze i la conquesta romana aquesta mena d'estructures han estat documentats fins ara tan sols en una quinzena de nuclis. A banda d'extraordinàriament escasses, la seva aparició és, a més, tardana: tots els exemples documentats corresponen a l'ibèric ple i final. No hi ha traces de murs avançats amb anterioritat al segle v ane, tret, evidentment, dels de Sant Jaume. Diversos condicionants relacionats amb aquesta mena de murs durant el període ibèric (difusió marginal, situació plenament costanera, aparició tardana) han

portat alguns autors a considerar com a molt plausible un origen oriental del fenomen (Moret 1996: 130). Tret de la datació, els mateixos condicionants caracteritzen les estructures avançades de Sant Jaume, a la qual cosa cal afegir, tal i com ja hem apuntat, les intenses relacions mantingudes entre els seus habitants i el món fenici. Vist tot plegat, pensem que cal acceptar com a opció més versemblant que si més no els conceptes sobre els quals descansa la construcció d'aquests murs tinguin el seu origen últim en l'àmbit de la Mediterrània oriental, i que, per tant, la seva presència a Sant Jaume sigui el resultat de l'assumpció per part de les elits indígenes d'aquest sector de l'àrea del Sènia d'idees derivades de conceptes poliorcètics transmesos pels fenicis.

La màxima dificultat d'aquesta proposta rau, novament, en l'absència de referents directes i clars en el món colonial fenici coetani i immediatament anterior. Coneixem algunes dades puntuals sobre les fortificacions antigues d'assentaments colonials fenicis de l'àmbit peninsular com per exemple Toscanos, la Fonteta o el Castillo de Doña Blanca, però són dades de caràcter fragmentari, i en cap cas no aporten informació sobre les portes d'aquestes poblacions. Malgrat tot, hom ha considerat que seria si més no sorprenent que aquests conjunts defensius no disposessin, per exemple, d'obres de flanqueig, tot i que no se n'hagin descobert per ara (Moret 1996: 189-190). Si donem una ullada al panorama general de la Mediterrània occidental durant aquests moments de la segona meitat del segle VII ane i principis del segle VI ane farem una constatació sorprenent: l'absència de paral·lels coneguts, ara com ara, de portes fortificades similars a la de Sant Jaume. La qüestió resulta encara molt més sorprenent si obrim la perspectiva tant des del punt de vista cronològic (revisant per exemple els segles IX-VIII ane i la totalitat del segle VI ane) com geogràfic (Mediterrània central), ja que el panorama segueix sent igualment desolador. Malgrat tot, cal dir que elements com els murs avançats, les portes de corredor, en colze o bastionades, etc ja estan presents al Pròxim Orient durant el bronze final. És a dir, a l'àrea siriopalestina i en els territoris immediats existeixen i circulen des de fa molt de temps coneixements poliorcètics elevats,²³ que el món fenici no pot desconèixer.²⁴ Possiblement hem d'entendre que durant els primers moments del procés de colonització desenvolupat pels fenicis a la Mediterrània central i occidental aquests conceptes, tot i ser coneguts, no s'implementen, o s'implementen tan sols en circumstàncies especials.²⁵ Sigui com vulgui,

23. Com per exemple el complex sistema de protecció de la porta de l'assentament de Tell en-Nabesh, a Palestina, erigida al voltant del segle IX ane (Stern 1993).

24. Tot i que les evidències en l'àmbit peninsular encara són poques, en gran mesura a causa probablement de mancances en la investigació, s'ha pogut documentar a nuclis com Toscanos o Castillo de Doña Blanca l'existència, en un moment arcaic, d'alguns elements defensius propis de la Mediterrània oriental (fossar, talús, muralla de casernes) (Dies Cusí 2001: 83).

25. Malgrat tot, cal dir que si bé en cronologies de VIII-VI ane no trobem a l'àmbit estrictament mediterrani un model exactament igual al de Sant Jaume, i que, com hem dit, durant aquest període de manera general els exemples de fortificacions són escassos, poden identificar-se puntualment exemples individuals

resulta plenament factible considerar la possibilitat que entre finals del VII i principis del VI a.n.e. el món fenici pogués haver arribat a transmetre a una comunitat indígena de l'actual Catalunya determinats conceptes tècnics d'origen oriental relacionats amb la protecció i fortificació de les portes, similars formalment i funcional, i més enllà de les dimensions absolutes, als que estem documentant actualment a Alcanar.

Així doncs, i resumint, des d'aquest punt de vista hauríem de considerar que el sistema defensiu de la porta de Sant Jaume podria ser el resultat d'un préstec cultural procedent del món fenici, un dels resultats més espectaculars de les intenses relacions que el món indígena manté en aquest territoris amb els agents comercials semites. Uns conceptes defensius de tipus oriental, assumits, adaptats²⁶ i redimensionats per una comunitat local, implementats emprant les tècniques constructives tradicionals de la zona i incorporant-hi també, si més no puntualment, trets propis de la tradició defensiva indígena. Les dimensions reduïdes del conjunt i l'absència d'un enemic *ad hoc* a les estructures defensives que hom implementa per tal de protegir la porta ens estan parlant d'algunes de les característiques d'aquesta adaptació de la concepció bàsica oriental. La consideració d'aquesta opció com a probable no és assumible, pensem, si no remarquem, en paral·lel, que el fet de tractar-se del préstec d'uns elements defensius pensats (tot i tractar-se d'una versió adaptada i en miniatura dels models originals) en funció de l'eventualitat d'un tipus d'atac no previsible en l'ambient cultural en què ens movem ha de portar immediatament a considerar que, a banda de la funció defensiva, el paper simbòlic i dissuasori del conjunt resultant fou important.²⁷

d'alguns dels elements que conformen el sistema defensiu del jaciment canareu. Són casos simples, però significatius, no pas perquè s'hagin de considerar referents directes de les estructures documentades de Sant Jaume (la distància geogràfica, cultural, social, política i àdhuc cronològica és excessiva), sinó perquè demostren si més no el coneixement i la circulació d'aquests conceptes, tant en l'àmbit cultural fenici com hel·lènic de la Mediterrània oriental (i territoris propers), immediatament abans i durant els anys en què es du a terme el procés de colonització de la Mediterrània occidental. En l'àmbit hel·lènic, per exemple, casos com el del bastió que flanqueja per l'esquerra l'entrada frontal de l'assentament de Zagora, a l'illa d'Andros, amb una datació entre el 900 i el 700 a.n.e., entre d'altres en la mateixa àrea (Snodgrass 1992: 23-24). O, també al voltant dels segles X i IX a.n.e., exemples com el del fortí d'Aharoni a l'àrea palestina, el qual disposa d'una porta de recobriment, amb una entrada en colze (Meshel 1994).

26. L'extrem curvilini de T1 podria entendre's en aquest sentit com un exemple del que suposa aquesta adaptació, si acceptem que aquest format és propi de la tradició indígena i aliè, en canvi, al que és propi del món fenici. Fins i tot podria interpretar-se com l'exemple d'un cas d'hibridació cultural entre formats indígenes i fenicis en l'àmbit de l'arquitectura defensiva. En aquest sentit v. nota 31.

27. Com a probable adaptació de models exògens no hi ha cap dubte que les estructures de Sant Jaume presentarien un aspecte fins a cert punt rudimentari si es comparaessin de manera directa amb els eventuals elements referencials de l'àmbit oriental. Amb tot, i entenent que es tracta en tot cas d'una adaptació d'alguns conceptes i no pas d'una mimesi literal, la seva rotunditat estructural i, especialment, el seu exotisme innegable en aquest ambient cultural hauria d'haver provocat necessàriament admiració per part d'altres eventuals comunitats indígenes properes a aquests territoris, de manera similar al que hom ha proposat (Díes Cusi 2001: 88-89) en el cas de les

Un cop dit això, podem fer encara una darrera reflexió. Si acceptem que efectivament el sistema d'accés a Sant Jaume podria ser el resultat de la implantació, de manera més o menys acurada quant a tècnica constructiva, dimensions²⁸ i comprensió del propi model, de concepcions orientals, això obriria la porta, si més no sobre el paper, a preguntar-se no ja només qui hi ha en realitat darrere de la construcció d'aquestes estructures i, per extensió, del conjunt de l'assentament, sinó fins i tot qui ocupà en realitat l'assentament. Si bé l'opció més coherent continua sent ara com ara la de considerar Sant Jaume una residència o ciutatella ocupada per una comunitat indígena, la innegable singularitat de l'assentament en el seu conjunt i d'alguns dels seus elements en particular, com ara precisament el sistema d'accés fortificat, obliga a extreure la prudència, i no descartar absolutament la possibilitat que en un futur la continuïtat dels treballs en el jaciment pugui arribar a fer variar les consideracions que actualment efectuem en relació amb la seva adscripció ètnica i cultural.

Sant Jaume és un jaciment en procés d'excavació. Les dades disponibles ara com ara són, per tant, parcials, i les conclusions que es deriven de la seva anàlisi necessàriament provisionals, susceptibles d'experimentar canvis de major o menor entitat en el futur. Dit això, cal insistir en el fet que en aquests moments aquestes dades donen com a opció interpretativa més factible que Sant Jaume sigui un assentament indígena. I és aquesta, com ja hem dit, la base essencial de les hipòtesis interpretatives amb què treballem en aquests moments. Malgrat això, resultaria absurd negar l'extrema singularitat que Sant Jaume presenta en molts aspectes relacionats tant amb la cultura material mòbil com amb la immoble.²⁹ Fins al punt que permet plantejar si més no la possibilitat, com hem vist en el cas de la porta, que elements puntuals tinguin el seu origen en concepcions d'origen oriental. Portant a l'extrem aquesta proposta, i combinant-la amb la resta de circumstàncies que singularitzen el jaciment, hom podria arribar a plantejar en el pla hipotètic si més no la possibilitat que Sant Jaume fos en realitat un assentament fenici, o bé que s'originés com a resultat d'una iniciativa comuna entre indígenes i fenicis i que acollís una petita comunitat mixta.

Si l'evolució de la recerca desemboqués en el futur en la consideració real d'aquesta darrera opció,

comunitats tartèssiques en relació amb els sistemes defensius emprats en els nuclis colonials peninsulars.

28. Altres autors ja han fet notar circumstàncies similars en altres àmbits territorials, com per exemple les fortificacions tartèssiques d'aire oriental de diverses zones d'Andalusia. Es remarca en aquest cas que les característiques poc acurades d'algunes d'aquestes fortificacions es poden explicar si hom té present que allà, com succeiria necessàriament també en el cas de Sant Jaume, la mà d'obra efectiva que els va construir degué ser autòctona, i que per tant resulta del tot infructuós tractar de buscar en les fortificacions de tipus oriental peninsular els cànons arquitectònics de les fortificacions d'Orient (Prados i Bánquez 2007: 59; Díes Cusi 2001: 73 i ss).

29. No és aquest el lloc per tal d'estendre's excessivament en aquesta qüestió, que per altra banda serà objecte d'un treball proper. Com a referència introductòria d'algunes de les diverses circumstàncies que singularitzen l'assentament de Sant Jaume podeu consultar, entre d'altres: García i Rubert i Moreno 2008, García i Rubert i Gracia i Moreno 2004.

les implicacions en diferents ordres interpretatius serien notables. Conceptualment, el model general de l'assentament podria arribar a enquadrar-se fins a cert punt, tot i que amb moltes dificultats, en el que hom ha denominat "residències rurals fortificades", relacionades amb el procés de colonització fenícia: edificis de dimensions reduïdes però altament fortificats, dependents de centres urbans més o menys allunyats i destinats a estimular, controlar i gestionar la producció d'excedents, especialment en àrees insegures (Almagro-Gorbea i Torres 2007: 46-48). L'arquitectura defensiva de Sant Jaume tindria, des d'aquesta perspectiva, un ús tant pròpiament defensiu com de protecció dels béns de valor emmagatzemats i com a barrera ideològica enfront les comunitats indígenes, independentment del grau de bel·ligerència real d'aquestes (Prados i Blánquez 2007: 58). Caldria tractar d'explicar llavors diverses circumstàncies que, amb tot, seguirien resultant singulars, com per exemple les característiques certament grolleres i irregulars de la tècnica arquitectònica emprada, si més no en relació amb el que hom espera idealment de la tècnica edilícia fenícia.³⁰ I també les diferències notables entre el format general d'aquestes "residències rurals fortificades" fenícies o bé molt influenciades per aquest món oriental i el format de Sant Jaume. Potser, arribat el cas, caldria acceptar que en la construcció d'un eventual destacament comercial fenici a la zona de característiques tan reduïdes com les de Sant Jaume, amb una població necessàriament molt limitada en nombre, caldria recórrer necessàriament a la utilització de mà d'obra indígena. Possiblement això explicaria que conceptes poliorcètics d'origen oriental, com els que permeten entendre les estructures que envolten la porta, s'acabin implementant amb unes tècniques constructives de característiques indígenes, i que es constati també la presència d'elements aparentment més propis de la tradició arquitectònica defensiva local, com per exemple les torres d'extrem arrodonit.³¹

Volem insistir, malgrat tot, que el que acabem d'apuntar no són ara com ara més que simples especulacions, ja que, reiterem, la possibilitat que l'assentament fos un assentament fenici representa tan sols una opció extremadament remota, no considerable com a vàlida en funció de les dades

30. Encara que fins i tot això admetria matisos. Com per exemple en relació amb el que apunta Moret sobre l'aspecte relativament groller de la tècnica constructiva i els paraments de les fortificacions colonials peninsulars d'època arcaica (Moret 1996: 200). O que, per altra banda, diversos autors estiguin d'acord a considerar que en les fortificacions fou l'àmbit de l'arquitectura on els fenicis es van mostrar menys conservadors, optant pel pragmatisme de la funcionalitat, la immediatesa i l'aprofitament dels materials de construcció de l'entorn i la reutilització, eventualment, de models arquitectònics defensius preexistents. A això caldria afegir la utilització eventualment de mà d'obra local, que acabaria donant, en algun cas, una aparença d'indigenisme a algunes d'aquestes estructures (Prados i Blánquez 2007: 57-59 i 71).

31. Circumstància per altra banda similar a allò que s'observa en altres territoris on la presència colonial fenícia és innegable (Sardenya, costa africana atlàntica,...), on s'ha pogut constatar que les fortificacions tenen molt sovint trets mixtos resultat de la interacció entre les aportacions fenícies i les respectives tradicions arquitectòniques defensives locals (Prados i Blánquez 2007: 59).

disponibles en aquests moments i, com hem vist, amb múltiples problemes interpretatius. El marc general en què es mou la recerca que desenvolupem es fonamenta en una hipòtesi arrelada en una ferma consideració de base: que Sant Jaume és un nucli de poblament indígena a tots els efectes, una gran residència indígena que en tot cas està dotada d'un sistema complex de protecció de la porta amb arrels conceptuals probablement localitzades en l'àmbit de la Mediterrània oriental.

No volem finalitzar sense apuntar que com hem dit al principi, les feines d'excavació del sector corresponent a la porta, tot i que estan força avançades, encara no s'han enllestit. En conseqüència, les idees que aquí hem anat desenvolupant cal entendre-les com una proposta inicial d'interpretació, derivada de l'estat actual de coneixements. La continuïtat dels treballs d'excavació pot fer variar molt o poc la nostra visió actual en un futur.

David Garcia i Rubert
GRAP (Grup de Recerca en Arqueologia
Protohistòrica)
Universitat de Barcelona.
dgarcia@ub.edu

Bibliografia

- ALMAGRO-GORBEA, M., TORRES, M. (2007). Las fortificaciones tartésicas en el suroeste peninsular. A: BERROCAL-RANGEL, L., MORET, P. (eds.). *Paisajes fortificados de la edad del Hierro. Las Murallas protohistóricas de la Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo*. Real Academia de la Historia. Casa de Velázquez. Madrid: 35-55.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A. LÓPEZ, J.B. (1998). Poder, símbolo y territorio. el caso de la fortaleza de Arbeca. A: *Actes del Congrés Internacional Els Ibers, prínceps d'occident. Estructures de poder en la societat ibèrica*. Fundació la Caixa. Barcelona: 355-372.
- ARMADA, X. L., GARCIA I RUBERT, D., MONTERO, I., MORENO, I., RAFEL, N., ROVIRA, C. (2005). Minería y metalurgia durante la primera edad del Hierro. Procesos de cambio en el sur de Catalunya. A: *Actes del Workshop De l'aldea a la civitas. materialitat i ideologia. Contrastació de models al nord-oest del Mediterrani durant el IIon i Ier mil·leni a.n.e. (Lleida, 3/12/2004)*. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 133-150.
- BEA, D., DILOLI, J., GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F., MORENO, I., RAFEL, N., SARDÀ, S. (2008). Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sénia durant la primera edat del ferro. A: *Actes del Simposi d'Arqueologia d'Alcanar Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània Occidental entre els segles VIII i VI a.n.e. (Alcanar 24-26/11/2006)*. Universitat de Barcelona i Ajuntament d'Alcanar. Barcelona: 135-169.
- BERROCAL, L. (2004). La defensa de la comunidad. sobre las funciones emblemáticas de las murallas protohistóricas en la península Ibérica. *Gladius*, 24: 27-98.
- DÍES CUSI, E. (2001). La influencia de la arquitectura fenicia en las arquitecturas indígenas de la península Ibérica. A: RUIZ MATA, D., CELESTINO, J. (eds.). *Arquitectura oriental y orientalizante en la península Ibérica*. Madrid: 69-122.
- GARCIA I RUBERT, D. (2005). El yacimiento de la Primera Edad del Hierro de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià, Catalunya) y el proceso de iberización en el curso del río Senia y áreas limítrofes. A: BLANCO, A., CANELO, C., ESPARZA, A. (eds.) (2005). *Actas del Encuentro de Jóvenes Investigadores sobre Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica, (Salamanca 2003)*. Salamanca Fundació Duques de Soria i Universitat de Salamanca. (CD-ROM).
- GARCIA I RUBERT, D. (2005b). *El poblament del primer ferro a les terres del riu Sénia. Els assentaments de la Moleta del Remei, Sant Jaume, la Ferradura i la Cogula durant els segles VII i VI a.n.e.* Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F. (1999). La primera fase del poblamiento protohistórico en el área sur de la desembocadura del Ebro. El poblado fortificado de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar). *Campañas 1997-1998. Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9: 115-137.
- GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F. (2002a). Les darreres campanyes d'excavació al jaciment preibèric de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar-Montsià). *Tribuna d'Arqueologia*, 2001-2002: 121-142.
- GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F. (2002b). El jaciment preibèric de Sant Jaume/Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià). Campanyes d'excavació 1997-2001. A: *Ilercavònia, Actes de les Ieres. Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació (Tivissa 2001)*. Tivissa: 37-50.
- GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F., MONTERO, I., MORENO, I., ROVIRA, M. C. (2007). Estudio de composición mediante ED-XRF de materiales metálicos del asentamiento protohistórico de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià, Tarragona). A: *Avances en Arqueometría 2005. Actas del VI Congreso Ibérico de Arqueometría, (Girona, 16-19/11/2005)*. Sociedad Española de Arqueometría. Girona: 145-152.
- GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F., MORENO, I. (2004). L'impacte del fenomen comercial fenici a les terres del Sénia durant el primer ferro a partir de l'estudi quantitatiu de la ceràmica. El cas del jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). A: *II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III a.C). aspectes quantitatius i anàlisi de continguts (Calafell, 21-23/03/2002)*, *Arqueomediterrània*, 8: 191-201.
- GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F., MORENO, I. (2005). El jaciment de la primera edat del ferro de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià). Balanç de les campanyes d'excavació realitzades entre els anys 1997 i 2003. A: *Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà Món Ibèric als Països Catalans. Homenatge a Josep Barberà. (Puigcerdà. 14-16/11/2003)*. Puigcerdà: 117-140.
- GARCIA I RUBERT, D., MORENO, I. (2008). Marcadors socials durant el primer ferro a Catalunya i el

País Valencià. Apunts en relació a l'assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). A: *Actes del Primer Congrés de Joves Investigadors dels Països Catalans. La Protohistòria als Països Catalans, Vilanova del Camí, 18 i 19/11/ 2005. Arqueomediterrània*, 10: 215-225.

GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1998). Sant Jaume – Mas d'en Serrà (Alcanar, Tarragona). Un asentamiento de transición entre los siglos VII y VI a.C. en el área de la desembocadura del Ebro. Primeros resultados. *Revista de Estudios Ibéricos*, 3: 223-244.

GARLAN, Y. (1992). La poliorcétique. *Les Dossiers d'Arqueologie*, 172: 28-35.

GRACIA, F. (2001). Sobre fortificaciones ibéricas. El problema de la divergencia respecto al pensamiento único. *Gladius*, 21: 155-166.

GRACIA, F. (2003). *La guerra en la protohistoria. Héroes, nobles, mercenarios y campesinos*. Ariel Prehistoria. Barcelona.

GRACIA, F. (2006). Las fortificaciones ibéricas. Análisis poliorcético y concepto de empleo táctico en la guerra de sitio. A: OLIVER, A. (ed.). *Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica*. Castelló de la Plana.

JOHNSON, A. W., EARLE, T. (2003). *La evolución de las sociedades humanas. Desde los grupos cazadores-recolectores al estado agrario*. Ariel Prehistoria. Barcelona.

MESHEL, Z. (1994). The Aharoni fortress near Quseima and the israelite fortresses in the Negev. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 294: 39-67.

MORET, P. (1996). *Les Fortifications ibériques. De la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*. Madrid.

MORET, P. (1998). *Rostros de piedra*. Sobre la racionalidad del proyecto arquitectónico de las fortificaciones urbanas ibéricas. A: *Actes del Congrés Internacional Los Iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Barcelona. 83-92.

MORET, P. (2001). Del buen uso de las murallas ibéricas. *Gladius*, 21: 137-144.

MORET, P. (2005). Les portes des enceintes ibériques et des villes puniques d'Hispanie. A: SCHATTNER, T. G., VALDES, F. (eds.). *Actes de congrès Puertas de Ciudades. Tipo Arquitectónico y forma artística*. Iberia Archaeologica 8. Deutsches Archäologisches Institut. Madrid: 89-110.

MORET, P. (2006). Torres circulares del Bajo Aragón y zonas vecinas. hacia la definición de un modelo regional. A: OLIVER, A. (coord.). *Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica*. Castelló de la Plana: 187-218.

PARCERO OUBIÑA, C. (2003). Variaciones en la función y el sentido de la fortificación a lo largo de la Edad del Hierro en el NO de la Península Ibérica. A: *Pre-actes del Ier. Encuentro de jóvenes investigadores sobre Bronce Final y Hierro en la Península Ibérica, (Salamanca 20-22/09/2003)*. Salamanca: 1-26.

PRADOS, F., BLÁNQUEZ, J. J. (2007). Las fortificaciones coloniales de la península Ibérica. de los modelos orientales a los sistemas púnico-helenísticos, A: BERROCAL-RANGEL, L., MORET, P. (eds.). *Paisajes fortificados de la edad del Hierro. Las Murallas protohistóricas de la Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo*. Madrid: 57-74.

QUESADA, F. (2007). Asedio, sitio, asalto... Aspectos prácticos de la poliorcética en la Iberia prerromana. A: BERROCAL-RANGEL, L.; MORET, P. (eds.). *Paisajes fortificados de la edad del Hierro. Las Murallas protohistóricas de la Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo*. Madrid: 75-98.

SNODGRASS, (1992). Les premières fortifications grecques. *Les Dossiers d'Arqueologie*, 172: 20-27.

STERN (ed.) (1993). Nasbeh, Tell en. A: *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Vol. 3. Jerusalem: 1098-1102.

WAGNER, C. G. (1990). La jefatura como instrumento de análisis del historiador. Cuestiones teóricas y metodológicas. A: *Espacio y organización social*. Madrid: 91-108. (Versió en línia: <<http://www.ucm.es/info/antigua/cefyp/jefat.htm>>.)